Aenmerkinghe op de tegenwoordige steert-sterre

Jacob Cats

editie G.J. Johannes

bron
Jacob Cats, *Aenmerkinghe op de tegenwoordige steert-sterre en drie lofdichten op Philips Lansbergen* (ed. G.J. Johannes). HES Uitgevers, Utrecht 1986

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/cats001aenm02_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

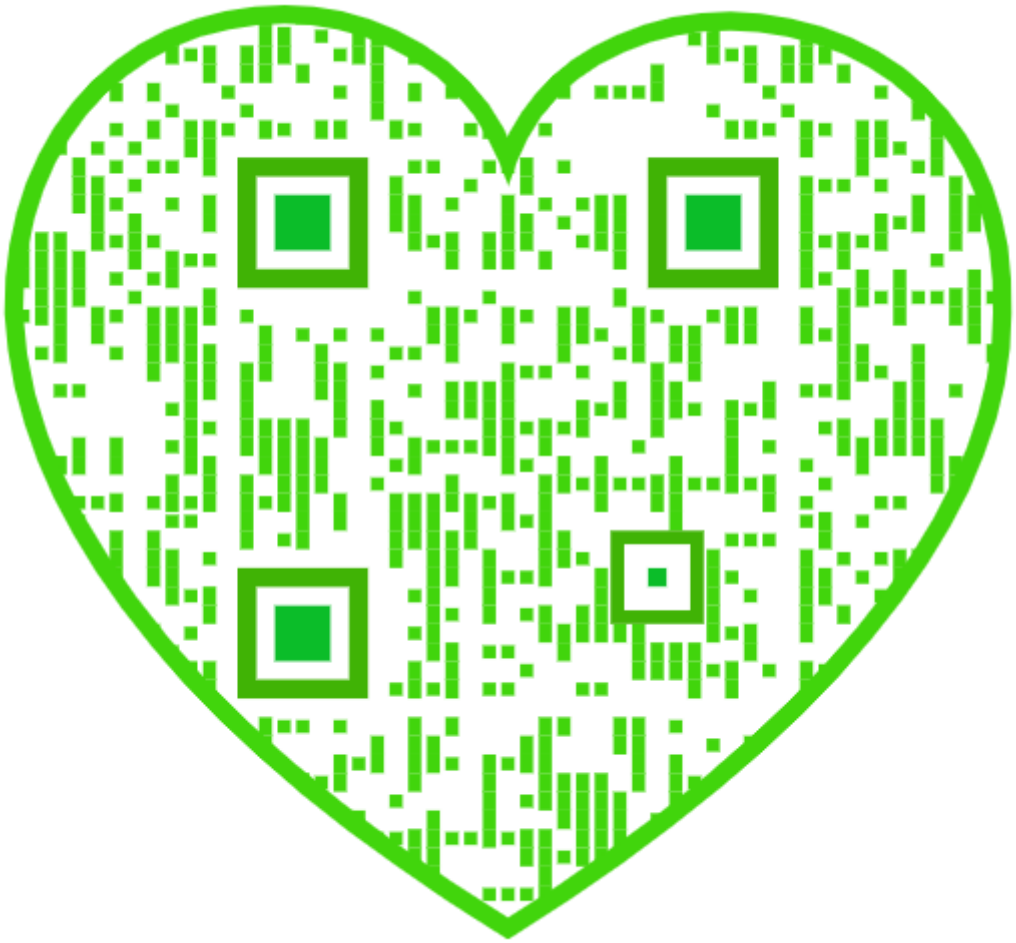

Afb. 1. Titelpagina van het pamflet *Hemelsche Trompet Morgenwecker*, geschreven door Nicolaus Mulerius. De komeet met zijn 'Langebaert' beschrijft hier een vaste baan in 'bovenmaanse' regionen. *Collectie Bibliotheca Thysiana, Leiden*.

Voorwoord

Deze uitgave bevat vier teksten van Jacob Cats: het aan hem toegeschreven pamflet *Aenmerckinghe op de tegenwoordige steert-sterre* en drie lofdichten op de predikant-astronoom Philips Lansbergen. Zowel in het pamflet als in de lofdichten probeert Cats een antwoord te geven op de vraag of de 'tekenen des hemels' geduid moeten worden, en zo ja, welke betekenis men er dan aan moet geven. Een fascinerend onderwerp; de vier teksten vormen een illustratie van de problematische verhouding tussen geloof, bijgeloof en wetenschap in de vroege zeventiende eeuw.

Aenmerckinghe is bovendien interessant omdat dit pamflet anoniem verscheen en, voorzover we weten, nooit in zijn geheel is opgenomen in latere edities van Cats' werken. Het toont ons enkele minder bekende kanten van zijn schrijverschap.

In de inleiding en aantekeningen bij de teksten komt een veelheid van onderwerpen aan de orde: kometen en kometevrees, geloof en bijgeloof, de burgertwisten van 1618, de rol van pamfletten in de zeventiende eeuw, de bijbelse en klassieke bronnen die Cats gebruikte. Het spreekt vanzelf dat over al deze kwesties slechts enkele oriënterende opmerkingen konden worden gemaakt, maar wie Cats leest, slaat als vanzelf aan het moraliseren. De moraal van dit boekje is, dat pamfletten onze aandacht ten volle verdienen - en dan niet alleen als historische, maar ook als literair-historische bron. Pamflettenverzamelingen bevatten nog vele vergeten kunstwerkjes, berichten uit een samenleving waarin kunst, wetenschap en journalistiek minder sterk gescheiden waren dan thans.

Graag wil ik hier een woord van dank richten tot allen die mij bij het vervaardigen van deze teksteditie behulpzaam zijn geweest. In het bijzonder denk ik aan de volgende personen. Dr. P.J. Verkruijsse stelde mij, tijdens de studie Neerlandistiek aan de Universiteit van Amsterdam, in staat onderzoek naar *Aenmerckinghe* te doen. Voor zijn geduldige en stimulerende raadgevingen ben ik hem bijzonder erkentelijk. Prof. dr. W. Frijhoff, dr. R.M. Dekker en drs. H.W. Roodenburg waren zo vriendelijk een eerdere versie te lezen en te becommentariëren. Naar ik hoop is aan het resultaat te zien dat ik hun

opmerkingen ter harte heb genomen. Aan drs. W. Backer en drs. H.W. van Asten ben ik dank verschuldigd voor enkele literatuurverwijzingen. Verder dank ik de medewerkers van alle bezochte bibliotheken en van het Rijksarchief in de provincie Zeeland voor hun hulp en gastvrijheid; in dit verband wil ik speciaal de medewerkers van de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek noemen, alsmede drs. A.C. Meijer van de Zeeuwse Bibliotheek. Mijn vrouw en kinderen hebben mij geholpen met hun geduld, steun en bemoediging - aan hen draag ik dit boekje op. Tenslotte een woord van dank voor de heer R. Feith te Zwolle, met wie ik uitroep:

> Gelooft mij, mijne Landgenooten! de oogenblikken, die ik bij gelegenheid deezer nieuwe uitgaave aan de naauwkeurige lectuur deezer Gedichten andermaal wijde, behooren [...] niet onder mijnen arbeid, maar onder mijne uitspanninge.[1]

AMSTERDAM, NOVEMBER 1985
G.J.J.

Eindnoten:

1 Rhijnvis Feith in het voorwoord bij zijn editie van *Alle de werken van Jakob Cats*, I. Amsterdam (Johannes Allart) 1790, p. vi.

Inleiding

Een anoniem pamflet

Aan het einde van het jaar 1618 kon men in de Republiek der Verenigde Nederlanden terugzien op een veelbewogen periode. Religieus-politieke conflicten hadden de bevolking gedurende het Twaalfjarig Bestand steeds meer in twee vijandige kampen verdeeld: remonstranten tegenover contra-remonstranten. De strijd tussen beide partijen had in het afgelopen jaar een ongekend hoogtepunt bereikt.

Op het politieke vlak was de burgertwist inmiddels vrijwel beslecht, ten gunste van de contra-remonstranten. De stadhouder Maurits, die hun partij had gekozen, wist in de loop van de zomer zijn remonstrants-gezinde tegenstander Van Oldenbarnevelt steeds verder te isoleren. Uiteindelijk werd Van Oldenbarnevelt, die als raadpensionaris van het gewest Holland de machtigste man van de Republiek was geweest, zelfs gevangen genomen. Dat hij op het schavot zou sterven wist men nog niet, maar de manier waarop Maurits tegen hem was opgetreden, sprak dreigende taal.

Op religieus terrein was het conflict eveneens in een beslissende fase gekomen. De Synode van Dordrecht, een kerkvergadering met afgevaardigden uit binnen- en buitenland, was op 13 november begonnen met de beraadslagingen die een einde aan de geschillen dienden te maken. Vele remonstranten maakten zich overigens weinig illusies; zowel de keuze van afgevaardigden als de handelwijze van sommigen onder hen beloofden voor het remonstrantse volksdeel niet veel goeds. Er stond echter nog niets vast, en de vergaderingen konden nog wel maanden duren. Men mocht slechts hopen dat Gods zegen er op rustte.

In deze sfeer van gespannen afwachting verscheen eind november 1618 een buitengewoon heldere, grote ‘staartster’, een komeet die nog tot januari 1619 zichtbaar zou blijven. Wat had dit onverwachte hemelverschijnsel te betekenen?

Velen aarzelden niet lang met hun antwoord. In talloze boeken uit heden en verleden, uit binnen- en buitenland kon men immers nalezen dat kometen gewoonlijk een voorbode, zo niet een oorzaak zijn van rampen en ellende. Het bleef alleen de vraag voor wie de narigheden in dit geval waren weggelegd. Natuurlijk dachten sommige contra-

remonstranten dat de komeet Gods straf voor de dwalingen der remonstranten met zich mee zou brengen, en natuurlijk waren er remonstranten die betoogden dat de rampspoed juist hun tegenstanders zou treffen. Er waren echter ook mensen die nog verder doordachten en die meenden dat beide partijen gelijkelijk zouden worden getroffen, als straf voor hun onderlinge twisten; de Spanjaarden zouden met de verdeeldheid hun voordeel doen.[2]

Wie had gelijk? En stonden er werkelijk verschrikkelijke dingen te gebeuren, of was die gedachte slechts een vorm van bijgeloof, een restant van 'paapse superstitiën'? Deze en dergelijke vragen hielden velen bezig en het duurde dan ook niet lang of de eerste deskundigen gaven hun visie in gedrukte vorm ten beste aan het geïnteresseerde publiek. Er verschenen diverse geleerde werken in het Latijn en een aantal pamfletten in de volkstaal, alle met de komeet als onderwerp. Sommige van deze geschriften legden de nadruk op de vraag naar de aard van kometen: zijn het verschijnselen binnen de aardatmosfeer, zoals de aloude leer van Aristoteles het wilde, of had de astronoom Tycho Brahe toch gelijk gehad, toen hij naar aanleiding van de komeet van 1577 concludeerde dat dit niet het geval kon zijn? Andere geschriften legden meer het accent op de betekenis van kometen. Zijn het tekenen Gods? Brengen ze inderdaad altijd onheil, en zo ja, wat voor verschrikkelijke gebeurtenissen mogen we dan verwachten?

De antwoorden die op dergelijke vragen gegeven werden, hadden een betekenis die verder reikte dan de situatie van het moment. Juist in deze periode begonnen op verschillende plaatsen in Europa de baanbrekende ideeën van Copernicus veld te winnen. Ook in de Republiek waren er al geleerden die meenden dat de aarde niet het middelpunt van het heelal kon zijn en dat de aarde om de zon draaide. Een nieuw wereldbeeld was aan het ontstaan, en juist kometen vormden voor de wetenschap van oudsher een 'test case' voor allerlei aspecten van het wereldbeeld. Bovendien waren kometen, door hun onverwachte verschijnen, bij uitstek geëigend om de discussie over de waarde van astrologische voorspellingen aan te wakkeren: is er verschil tussen de voorspellende kracht van kometen en die van de 'gewone' hemelverschijnselen? Dit soort kwesties maakt dat boeken en pamfletten over kometen ons bijzonder boeiende illustraties leveren van ontwikkelingen in de verhouding tussen geloof, bijgeloof en natuurwetenschap in de zeventiende eeuw.

Een van de publikaties over de komeet van 1618-1619 was *Aenmerckinghe*

op de tegenwoordige Steert-sterre, een pamflet van zo'n twintig pagina's. Dit geschrift, waarvan de titelpagina auteur noch drukker, plaats noch datum van verschijnen vermeldt, vormt het onderwerp van deze tekstuitgave. We maken nu eerst enkele opmerkingen over de gegevens die op de titelpagina ontbreken, waarna we wat nader ingaan op de verschillende onderwerpen die in het pamflet worden behandeld. Op de achtergrond staat daarbij steeds de vraag waarom de auteur en zijn drukker anoniem bleven.

Eindnoten:

2 Vgl. B. Nicolai, *Verklaringhe om yegelijcken te adverteeren de dreyghementen Godts*. De auteur voegt er overigens fijntjes aan toe: '...maer ist dat in Hollant regenen sal, so sullender ooc wel groote druppelen in Spangien mogen vallen metter tijt.'

Auteur, drukker, plaats, datum

De titelpagina van *Aenmerckinghe* lijkt op die van talloze andere vlugschriften uit dezelfde tijd, waaronder een aantal over de komeet van 1618.[3] Een fraaie afbeelding, een wervende titeltekst waarin een heel programma van wetenswaardigheden wordt beloofd en een gewiekste omschrijving van de doelgroep, die in dit geval 'alle rechtsinnige Verstanden' omvat, dat wil zeggen, alle verstandige mensen - en wie zou daar niet toe willen behoren?

Toch is er een opvallend verschil. Andere pamfletten hebben vaak een trotse vermelding van auteur, drukker enzovoort, terwijl *Aenmerckinghe* anoniem en enigszins geheimzinnig wordt gepresenteerd. Over de ontbrekende gegevens valt echter het een en ander te zeggen.

Ten eerste begint en eindigt het pamflet met een gedicht, en beide gedichten vinden we terug in de *Zeeusche Nachtegael*, een in 1623 uitgegeven verzamelbundel met werk van Zeeuwse auteurs. Daar zijn ze ondertekend door Jacob Cats, en dit maakt het waarschijnhjk dat ook de rest van het pamflet door hem geschreven zal zijn.[4] Het is dan ook begrijpelijk dat latere auteurs die het bestaan van het pamflet vermelden of er iets uit citeren, er steeds van uitgaan dat het door hem geschreven is. Gemakshalve zullen ook wij hem beschouwen als auteur van het gehele pamflet, maar helemaal zeker is dat niet.[5]

Als Cats inderdaad de auteur was, dan had hij op literair gebied een bijzonder produktief jaar achter de rug. In 1618, hij was toen 40 jaar, verscheen zijn eerste boek, de emblematabundel *Proteus*; dit boek was al direct een succes en werd nog hetzelfde jaar gevolgd door een tweede, zodat hij met *Aenmerckinghe* nu al zijn derde publikatie in het licht gaf.

Voor wat betreft de datum en plaats van uitgave hebben we enig houvast omdat er aan de achterzijde van de titelpagina in sommige exemplaren een privilegevermelding is afgedrukt, 'Gedaen int Hoff

van Zeelandt tot Middelburgh' op 2 januari 1619. Gezien het feit dat Cats zijn twee bundels emblemata eveneens in Middelburg had laten verschijnen, mogen we als plaats van verschijning dus wel Middelburg aannemen, en als datum 'rond de jaarwisseling 1618-1619' - wat nog eens wordt bevestigd door het feit dat het pamflet een nieuwjaarsgedicht bevat.

Op grond van dit alles kunnen we nog enkele andere ontbrekende gegevens aanvullen. Het is immers aannemelijk dat bij de totstandkoming van het pamflet hetzelfde drietal een rol speelde dat ook de twee emblematabundels had doen verschijnen: Hans van der Hellen als drukker, Adriaen van de Venne als illustrator en zijn broer Jan Pietersz. van de Venne als 'boekverkoper' (dat wil zeggen: uitgeverboekhandelaar).[6] Voordat we ons nu opnieuw afvragen waarom zij allen, net als Cats, anoniem bleven, zullen we eerst het pamflet zelf wat nader bezien.

Eindnoten:

3 Zie bijv. W.P.C. Knuttel, *Catalogus*, 2799-2802 en 3003-3006.

4 De plaats van de twee gedichten in de *Zeeusche Nachtegael* is ZN III, 40-41 en III, 50-51.

5 Het begin van de *Naerder op-merckinge* roept enige twijfel op, omdat hier sprake is van 'den Autheur van het voor-gaende gedicht'. Een dergelijke betiteling is echter niet ongebruikelijk wanneer auteurs naar zichzelf verwijzen, dus een doorslaggevend bewijs tegen het uitsluitend auteurschap van Cats is dit niet.
Latere vermeldingen, buiten de pamflettencatalogi, o.a. in: G. Baudartius, *Memoryen*, X, 102-103; G. Brandt, *Historie der Reformatie*, II, XXXII, pp. 972-974; P.G. Witsen Geysbeek, *Geruststelling voor minkundigen*, pp. 23-25; G.D.J. Schotel, *Vaderlandsche volksboeken en volkssprookjes*, I. pp. 115-119; W.C.M. de Jonge van Ellemeet, *Museum Catsianum*, I, 236; J.M. van Tilburg, 'Onze voorouders bestudeeren den hemel', p. 394-395; P.J. Meertens, *Letterkundig leven in Zeeland*, pp. 261-262; Domien ten Berge, *De hooggeleerde en zoetvloeiende dichter Jacob Cats*, pp. 71-72.

6 Zie over hen P.J. Meertens, *Letterkundig leven in Zeeland*, p. 419 e.v. Vgl. ook Domien ten Berge, *De hooggeleerde en zoetvloeiende dichter Jacob Cats*, pp. 39-57, alsmede de literatuurverw. op pp. 66-67. Het aandeel van Hans van der Hellen als drukker is zeer waarschijnlijk, gezien de overeenkomsten in combinaties van zetmateriaal tussen *Aenmerckinghe* en bijv. zijn druk van de *Proteus* (vgl. het exempl. Zeeuwse Bibliotheek 1110 B12, III, 0-02 [pp. 105-107]. De afbeelding op de titelpagina, toegeschreven aan A. van de Venne, wordt o.a. vermeld in D. Franken, *Adriaen van de Venne*, p. 27, en F. Muller, *De Nederlandsche geschiedenis in platen*, 1348; het corresponderende exempl. van de gravure bevindt zich in het Rijksprentenkabinet.

Vier variaties op een thema

Zoals gezegd belooft de titel van *Aenmerckinghe* een heel programma, en dit programma wordt inderdaad grotendeels afgewerkt in de vier onderdelen waaruit het pamflet bestaat: een gedicht, een samenspraak op rijm, een verhandeling in proza en een nieuwjaarsgedicht. Deze vier onderdelen vormen als het ware vier variaties op een thema, dat steeds vanuit een andere gezichtshoek bekeken wordt.

Het pamflet opent met het gedicht *Bedenckinghe by ghelegentheyt van de jegenwoordighe Steert-sterre, op de vergaderinghe van dè huydendaechsche Synode*. Dit gedicht brengt dus de komeet in verband met de 'huydendaechsche', dat wil zeggen de Dordtse, Synode en is opvallend optimistisch van toon.

Al direct ligt het accent op de positieve kanten van 'nieuwe sterren'. Als voorbeeld wordt de ster van Bethlehem genoemd, en zelfs de 'nieuwe ster' die voorafging aan de Bartholomeüsnacht kan achteraf als heilbrengend worden geïnterpreteerd, omdat het bloed der martelaren opnieuw het zaad der kerk is gebleken. De laatste strofe trekt deze lijn door naar het heden. Iedereen die de komeet ziet, 'wacht met vrees en angst wat dit beduyden wil', maar Cats heeft er kennelijk goede hoop op dat zijn bede om geestelijke vernieuwing niet tevergeefs zal zijn. Moge met Gods hulp de eenheid weer hersteld worden - dat is de wens die hij aan het einde uitspreekt.

Een zelfde gematigd optimisme spreekt overigens ook uit de keuze van het Bijbelcitaat op de titelpagina, waar God over de kelk zijner grimmigheid zegt: ‘ghy en sult hem niet meer drincken’. Bovendien is de strekking van het gedicht volledig in overeenstemming met die van een ander gedicht over de Synode van Dordrecht, verschenen op een gelegenheidsprent en later eveneens opgenomen in de *Zeeusche Nachtegael*. In dit gedicht spreekt Cats de hoop uit dat het werk van de deelnemers aan de synode ‘mach doen alsulcken vrucht, / Dat Twist, en swarte Nijt mach tijden op de vlucht’.[7]

Na de hoopvolle openingswoorden volgt dan de *Tsamen-sprake nopende de ieghenwoordighe Steert-sterre*, een dialoog tussen de personages Welhem en Gheen-aert. Zij vertolken tegengestelde standpunten en roepen op een gegeven moment de hulp in van een derde man, Reynhart, die als bemiddelaar optreedt.

Wel-hem behoort tot degenen die geneigd is veel geloof te hechten aan wat er in de sterren staat. Ook de komeet moet volgens hem iets betekenen, en zeker niet veel goeds. Van deskundigen op dit gebied heeft hij vernomen ‘Datmen noyt comeet en siet, / Die niet sijn vergif en schiet’, en volgens hem kan het geen toeval zijn dat de komeet juist nu verschijnt. De binnenlandse problemen zijn immers enorm, en ook uit het buitenland komen slechte berichten over oorlogen en omwentelingen. Het kan toch haast niet anders of dat alles hangt samen met het verschijnen van de komeet.

Wel-hem's discussiepartner Gheen-aert gelooft hier niets van. Hij maakt flauwe grappen over de sterrenbeelden (‘Jck en ken geen ander Visschen, / Als die goet zijn voor de disschen’) en vindt dat men met beide benen op de grond moet blijven staan en niet naar de hemel moet turen. Hij hoort liever ‘Kom eten’ dan ‘Kometen’. Wel-hem vindt dit een platvloerse redenering. De mens is niet voor niets een tweevoeter; anders dan de dieren kan hij rechtop lopen en hoeft hij niet met de kop omlaag in de aarde te wroeten op zoek naar voedsel. Van die mogelijkheid om het hoofd omhoog, ten hemel te heffen, moet men gebruik maken.

Als arbiter in deze discussie treedt Reyn-hart op, die een tussenoplossing voorstelt. Zijns inziens hebben hemelverschijnselen zoals kometen wel degelijk iets te betekenen, maar moet men niet proberen er een concrete voorspelling uit af te leiden. Van belang is slechts de algemene duiding dat ‘teykens en Cometen’ een waarschuwing van God zijn, die wil dat de mens zijn leven betert. Astrologische voor-

spellers van precieze gebeurtenissen in de toekomst hebben dus ongelijk, maar onverschillige, slechts op zichzelf en op het aardse geconcentreerde lieden hebben het al evenzeer mis.

Uit alles blijkt dat Reyn-hart het standpunt van de auteur vertegenwoordigt, een standpunt dat we ook in het volgende onderdeel van het pamflet terugvinden.

Dit derde onderdeel, getiteld *Naerder op-merckinge over de Cometen ende andere teykens des hemels*, is in proza gesteld en draagt het karakter van een betoog, voorzien van wetenschappelijke argumenten en op retorische wijze geformuleerd. De drie personages uit de samenspraak worden hier meer algemeen omschreven als ‘dry-derley soorten van menschen’.

Met het eerste soort mensen - degenen die menen dat sterren en planeten oorzaak of voorbode zijn van alles wat er op aarde gebeurt, zodat men uit de tekenen des hemels concrete gebeurtenissen kan voorspellen - rekent de auteur snel af: op verschillende plaatsen in de Bijbel wordt tegen dergelijke lieden gewaarschuwd, een van de ‘oude wijs-gierige’ stelt hen aan de kaak als oplichters en in het Romeins recht worden hun activiteiten zelfs uitdrukkelijk strafbaar gesteld.

Tegen het tweede type mensen - degenen die helemaal geen acht slaan op wat zich aan de hemel afspeelt - wordt nogmaals het argument gebruikt dat de mens niet voor niets is geschapen als rechtoplopend dier. Zilver en goud liggen als delfstof diep in de aarde verstopt; daarentegen geeft God het hemelse goud en zilver van zonne- en maneschijn onverhuld aan de mens ter beschouwing. Bovendien behelst de door God gewilde hiërarchie van al het geschapene, dat de dingen zuiverder zijn naarmate ze zich hoger bevinden. Wat zich dicht bij de aarde bevindt is ook in overdrachtelijke zin ‘laag bij de gronds’. Kortom: wie zijn blik op de hemel richt, handelt ‘wel ende wijsselick’, mits hij daarbij niet zover gaat als de mensen van het eerst besproken type.

De uiteenzetting over de derde visie, de gulden middenweg die kennelijk de mening van de auteur zelf vertegenwoordigt, neemt veruit het grootste gedeelte van de *Naerder op-merckinge* in beslag. Hoe kan men weten waar het juiste midden ligt? Ter beantwoording van deze vraag maakt Cats allereerst een onderscheid tussen gewone en buiten-gewone hemelverschijnselen. De gewone zijn de moeite van het bestuderen zeker waard - ze duiden de seizoenen aan, de stand van eb en vloed, weersveranderingen, enzovoort- maar dit wil niet zeggen

Die groote Practica
Ofte
Prognosticatie op het Jaer
nae de Gheboorte onses Heeren ende Salichmakers Jesu Christi 1619. waer in voorsept werden (na de Const der Astronomie) vele seldsame ende nopt gehoorde geschiedenissen/meer als in thien voorgangene jaren/bysonder hier te Lande/als mede in andere Landen eñ Conincrijcken.
Insonderheyt oock de dappere nederlaghe die den Coninck van Spaengien hebben sal in d'Oost ende West-Indien.
Ghepractiseert door D. Saxum Fontanum, Beminder der loflijcker Const Astronomije.
Gedruckt tot Amsterdam by Boer Jansz. woonende op de Nieu-zijds Kolck. Anno 1619.

Afb. 2. Prognosticatie op het jaar 1619. Dit pamflet was al gedrukt voordat de komeet verscheen. Het werd met bekwame spoed aan de actualiteit aangepast door een stukje uit de titelpagina te snijden en daar een afbeelding van de komeet achter te plaatsen. Overigens schreef de auteur later nog een apart pamflet over de komeet. *Collectie Bibliotheca Thysiana, Leiden*.

dat men zich er speciale zorgen om zou moeten maken.

Daarentegen blijkt uit verschillende Bijbelplaatsen duidelijk dat *ongewone* hemelverschijnselen 'voorboden van eenighe toecomende swaricheden op der aerden' zijn. Uit het werk van historieschrijvers en klassieke auteurs blijkt bovendien dat kometen veelal gepaard gaan met akelige gebeurtenissen zoals 'Diere tijden, Pestilentiale sieckten, aenstaende Oorlooghen, doot van Princen, en veranderinge inde staet vanden lande'. Een volle pagina Latijnse citaten, waarin we de klassieken in 'uytgesochte schrick-woorden' vervaarlijk horen 'donderen', illustreert deze mening nog eens ten overvloede.

Intussen zijn er, zo zegt Cats, ook mensen die menen dat kometen niets te betekenen hebben en 'datmen daer op geen acht ter werelt behoort te nemen'. Deze lieden baseren die opvatting ten eerste op de Bijbelplaats Jeremia 10:2 ('...en schrikt niet voor de tekenen aan den hemel, omdat de volken daarvoor schrikken') en ten tweede op de stelling dat kometen natuurlijke oorzaken hebben. Cats doet het eerste argument af met de woorden dat de hemelverschijnselen volgens de profeet wel degelijk iets be-tekenen, omdat hij het anders geen 'tekenen' zou noemen. Het tweede argument wordt gepareerd door een vergelijking tussen kometen en regenbogen: de regenboog wordt ongetwijfeld door natuurlijke oorzaken voortgebracht, 'even-wel nochtans isset een teyken des verbonts tusschen God ende alle levende gedierte...' Bovendien is het ook nog helemaal niet afdoende bewezen dat kometen natuurlijke oorzaken hebben.

Vervolgens bestrijdt Cats dan de opvatting dat kometen niet slechts voorboden van onheil zijn, maar ook oorzaak daarvan. Deze gedachte wordt door hem zonder nadere argumentatie als ongerijmd bestempeld.

De slotalinea's van *Naerder op-merckinge* benadrukken nog eens dat kometen en dergelijke buitengewone tekenen moeten worden gezien als algemene waarschuwing van God. God lijkt geenszins op 'sekeren quaden aert van honden, die bijten al-eer sy bassen'. Integendeel, hij waarschuwt de mens, opdat deze tijdig zijn leven zal beteren. Verder mag een duiding niet gaan; wat de komeet precies zal brengen, is alleen bekend aan God zelf en aan 'den genen die desenthalven eenighe bysondere openbaringhe van Gode mach hebben ontfangen'.

Net als de drie andere onderdelen van het pamflet roept ook het afsluitende gedicht *Nieuwe-Iaer-Gifte aen den Leser* een ieder op tot verbetering van zijn levenswandel. Alles in de natuur is voortdurend in

verandering en vernieuwt zichzelf. In het nieuwe jaar zullen de bloemen weer bloeien, de ‘boomen sullen spruyten’, kortom, alles wordt nieuw. De mens kan weliswaar niet lichamelijk vernieuwd, verjongd worden, maar dat is niet zo erg; de geest is belangrijker dan het lichaam, en het is in de eerste plaats de geest die moet worden vernieuwd.

Ook in dit gedicht ontbreken de tekenen des hemels niet. Cats wijst erop dat de zon elke dag weer opkomt en ondergaat, jaar na jaar, terwijl de ondergang van de mens, het sterven, definitief is. We leven maar eenmaal, en we moeten die ene kans om een godvruchtig leven te leiden zo goed mogelijk gebruiken.

Tot zover deze samenvatting van de inhoud. De algemene strekking van het pamflet is duidelijk: de mens moet zijn leven beteren. De manier waarop deze stelling wordt toegelicht laat echter heel wat vragen open, en vooral het betoog in de *Naerder op-merckinge* bevat op het eerste gezicht nogal wat tegenstrijdigheden. Op zoek naar de oorzaak daarvan, kunnen we ons allereerst de vraag stellen: wat wist men rond 1618 van kometen?

Eindnoten:

7 Geciteerd naar *Zeeusche Nachtegael*, III, 42-45. De gelegenheidsprent is afgebeeld in C.W. Mönnich en M. van der Plas, *Het woord in beeld*, p. 44.

Kometen en kometevrees

Het wetenschappelijk onderzoek

De wetenschappelijke bestudering van kometen bevond zich rond 1618 in een belangrijke fase. Van oudsher hadden deze hemelverschijnselen altijd al sterk de aandacht getrokken en tal van vragen opgeroepen.[8] Vooral hun onverwachte verschijning en hun merkwaardig uiterlijk - een heldere bol met een vurige staart - leidden tot veel wetenschappelijke speculaties, temeer omdat deze eigenschappen van kometen door velen als bijzonder angstaanjagend werden beschouwd.

Sinds de klassieke oudheid waren er echter, tot aan het midden van de zestiende eeuw, nauwelijks vorderingen in het onderzoek gemaakt. Zeer algemeen gold nog het ‘Ptolemaeïsch wereldbeeld’, aangevuld met enkele aan Aristoteles ontleende ideeën over veranderlijke verschijnselen zoals kometen. Dit wereldbeeld beschouwde de aarde als onbeweeglijk middelpunt van het heelal. Om die aarde heen bevonden zich, als een soort schillen, de sferen waarin de zon, de maan en de planeten hun cirkelvormige banen trokken. Daar voorbij was de sfeer van de ‘vaste sterren’ - en daar weer buiten dacht de christelijke

middeleeuwer zich dan de verschillende hemelen waarin God en zijn engelen woonden. Bij deze visie hoorde de opvatting dat in de ‘bovenmaanse’ regionen altijd alles hetzelfde bleef; slechts in het ‘ondermaanse’ heerste volgens Aristoteles verval en verandering. Kometen hoorden daarom per definitie thuis in het ondermaanse: Aristoteles leerde dat het verschijnselen binnen de atmosfeer van de aarde waren.[9]

Zoals bekend werd dit wereldbeeld in de anderhalve eeuw na de publikatie van Copernicus' hoofdwerk *De revolutionibus* (1543) langzaam maar zeker verdrongen door een wereldbeeld waarin de aarde draait en een baan om de zon beschrijft, waarin ook andere vormen en bewegingen voorkomen dan bol en cirkel en waarin niet alleen rust maar ook verandering heerst.[10]

Een aantal van deze nieuwere inzichten kon mede door bestudering van kometen terrein winnen. Al in 1572 was de Deense astronoom Tycho Brahe gaan twijfelen aan de onveranderlijkheid van de bovenmaanse sfeer, toen hij in het sterrenbeeld Cassiopeia een ‘nieuwe ster’ waarnam, die zich op grote afstand van de aarde moest bevinden. Zijn berekeningen naar aanleiding van kometen die in 1577 te zien waren, wezen er op dat kometen eveneens verschijnselen op grote afstand moesten zijn, ver voorbij de maan. Mogelijk waren het zelfs hemellichamen die een vaste, te berekenen baan beschreven. Pogingen de metingen te herleiden tot een cirkelvormige baan stuitten echter op grote moeilijkheden. Zouden er dan werkelijk in het heelal niet-cirkelvormige bewegingen mogelijk zijn? En zo ja, hoe moest men zich dan de baan van kometen voorstellen? Als rechte lijn, of misschien als ellips?[11]

Een uitgelezen mogelijkheid tot nadere observatie - gestimuleerd door technische ontwikkelingen op het gebied van de sterrenkijkers - werd nu geboden door de kometen van 1618. Het moeten er drie geweest zijn,[12] maar in eigentijdse bronnen wordt vaak melding gemaakt van twee kometen. De laatste hiervan - waarneembaar van november 1618 tot januari 1619 - heeft verreweg de meeste indruk gemaakt; dit is de komeet waarover Cats spreekt in *Aenmerckinghe*. Deze komeet is wel niet zo bekend geworden als die van Halley, maar ze is toch de geschiedenis ingegaan, als aanleiding tot een der eerste internationale debatten over een natuurwetenschappelijk onderwerp. Aan dit debat werd deelgenomen door de jezuïet Grassi, door Galileo en zijn leerling Giuducci, en later ook door Kepler. Hun discussie wordt beschouwd als een van de interessantste uit de geschiedenis der

natuurwetenschappen, maar leidde niet tot een definitieve conclusie.[13]

Pas in 1705 zou door Edmond Halley aannemelijk gemaakt worden dat de baan van een komeet elliptisch is, vergelijkbaar met de banen van de planeten. Met andere woorden: een komeet keert met voorspelbare regelmaat terug.

In de loop van de zeventiende eeuw kwamen dus enkele van de voornaamste vragen betreffende de aard van kometen in principe tot een oplossing. Daarbij moeten we echter wel bedenken dat bijvoorbeeld het doorslaggevende bewijs voor de opvatting van Halley pas geruime tijd later werd geleverd. (Volgens Halley waren de kometen van 1531, 1607 en 1682 in feite een en dezelfde, en hij voorspelde dat deze komeet in 1758 zou terugkeren. Dit gebeurde inderdaad - zestien jaar na het overlijden van Halley zelf.) Bovendien zegt dit overzicht van belangrijke ontdekkingen natuurlijk niets over de mate van verbreiding die de nieuwe ideeën vonden, buiten de kleine kring van specialisten.[14]

Kometevrees

In Van Dale's woordenboek vinden we, naast het thans weinig gangbare woord *staartster* voor komeet, ook het woord *kometevrees*, omschreven als ‘bijgelovige vrees voor kometen, nl. dat zij de voorboden van grote rampen en oorlogen zouden zijn’. Evenzo meldt het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*: ‘Vroeger werd een komeet als onheilspellend voorteken beschouwd’.[15] Nu is dit ‘vroeger’ tamelijk relatief; de komeet van Halley veroorzaakte bij haar terugkeer in 1910 op veel plaatsen van de wereld paniek, en nog in 1973 voorspelden sommigen dat de komeet Kohoutek het einde van de wereld zou brengen.[16] Bovendien werden kometen in sommige perioden niet slechts als voorbode, maar ook als *oorzaak* van rampen gezien.

Cats laat in de *Naerder op-merckinge*, het derde deel van zijn pamflet, zien dat de kometevrees in zijn tijd al een lange traditie had. Zoals vaker verwijst hij hierbij vooral naar twee bronnen: de Bijbel en de auteurs uit de klassieke oudheid - met name de dichters, ‘de Poeten, die al dickwils Propheten zijn’.

Voor wat betreft de Bijbel heeft hij enig kunst- en vliegwerk nodig voordat hij ‘duydelick’ kan concluderen dat bijzondere hemelverschijnselen veelal fungeren als voorboden ‘van eenighe toecomende swaricheden op der aerden’. De Bijbel spreekt ook niet expliciet over kometen, dit in tegenstelling tot de klassieke auteurs; een bladzijde

citaten van Romeinse dichters illustreert moeiteloos met welke huiveringwekkende omschrijvingen zij ‘de yselicke vervaerlickheyt van dit vremde Ghesterte in hun gedichten ons hebben voorghestelt’.

We kunnen bij dit alles aantekenen dat Cats bepaald niet overdrijft; zijn klassieke citaten zouden gemakkelijk met tientallen vergelijkbare passages kunnen worden aangevuld. Cats citeert vooral schrijvers uit de periode waarin kometen in de eerste plaats werden beschouwd als voorbode van de dood van vorsten, maar ook allerlei andere droevige gebeurtenissen werden in verband gebracht met de verschijning van kometen: aardbevingen, pestepidemieën, droogte, enzovoort.

Er moet in de klassieke oudheid een groot aantal handboeken voor astrologen hebben bestaan, waarin een relatie werd gelegd tussen de verschijning van kometen en allerlei concrete gebeurtenissen op aarde, en er bestonden verschillende theorieën over het verband tussen het uiterlijk van een komeet en het soort ramp dat erop volgde. De ‘kometomantiek’, de kometenduidingskunde, werd bij de Romeinen zo invloedrijk dat de astronomische belangstelling voor de vraag wat een komeet nu eigenlijk is, pas vrij laat herleefde. Juist de hernieuwde aandacht voor de visie van Aristoteles blokkeerde echter min of meer de mogelijkheden tot het verwerven van verder inzicht; zijn invloedrijke stelling dat kometen verschijnselen binnen de dampkring van de aarde zijn, heeft ertoe bijgedragen dat ze eeuwenlang niet alleen als voorbode maar ook als oorzaak van rampen werden beschouwd.[17]

Cats hoefde dus bij wijze van spreken maar een willekeurige greep in zijn boekenkast te doen om aan zijn citaten te komen. Onder de tientallen klassieke auteurs die in zijn werken worden geciteerd,[18] zijn er heel wat die over kometen hebben geschreven. Toch is het waarschijnlijk dat hij niet al zijn citaten zelfbij elkaar heeft gesprokkeld. In de *Naerder op-merckinge*, het derde gedeelte van zijn pamflet, verwijst hij bijvoorbeeld naar een Latijnse ‘Catalogus van wonderen en voortekenen’, rond het midden van de zestiende eeuw geschreven door Marcus Frytschius. In dit boek worden allerlei wonderbaarlijke zaken, zoals de geboorte van kinderen met vier voeten, geduid als voorteken van bepaalde gebeurtenissen. Naast dergelijke opsommingen van wondertekenen in het algemeen hadden ook speciale ‘kometografieën’ in 1618 al een rijke traditie, en het hoeft ons dan ook niet te verbazen dat we in ons pamflet precies dezelfde regels van Lucanus tegenkomen die ook in een ander pamflet over de komeet van 1618 worden aangehaald.[19]

Hieruit blijkt al wel dat Cats zeker niet de enige was die op een

dergelijke manier over kometen schreef.[20] In de *Naerder op-merckinge* geeft hij ook een aantal voorbeelden van de werking der kometen in de nieuwere tijd, en opnieuw krijgen we de indruk dat het hier een tamelijk stereotiepe opsomming betreft. Zó werden door velen de tragische hoogtepunten in de wereldgeschiedenis herleid tot de verschijning van kometen - of, om het wat oneerbiediger te formuleren, zo werden die gebeurtenissen achteraf van bijbehorende kometen voorzien.

Bepaalde vormen van kometevrees leefden tot diep in de zeventiende eeuw nog bij tal van vooraanstaande en zeergeleerde personen, en waren ook in de achttiende eeuw nog wijdverbreid.[21] We mogen niet vergeten dat het lang geduurd heeft voordat alle consequenties van de nieuwe astronomische ontdekkingen duidelijk werden; de nieuwere astronomie leidde niet onmiddellijk tot een algemeen aanvaard nieuw wereldbeeld en tot nieuwe opvattingen over de waarde van astrologische duidingen. (Bekend zijn bijvoorbeeld de pogingen van Tycho Brahe om zijn eigen ideeën en die van Copernicus in overeenstemming te brengen met het Ptolemaeïsch wereldbeeld, dat in feite met deze ideeën onverenigbaar was. Evenzo waren geleerden als Brahe en Kepler nog ijverige beoefenaren van de astrologische voorspellingskunde.)

Een aantal van de pamfletten over de komeet van 1618 vertoont dan ook fraaie staaltjes van kometevrees, waarbij het opvallend is dat het weinig uitmaakt of de auteurs er al dan niet 'moderne' astronomische opvattingen op na houden. Nicolaus Mulerius bijvoorbeeld, die een aanhanger van Copernicus was, verwerpt in zijn pamflet de Aristotelische stelling dat kometen zich in het ondermaanse bevinden. Op de titelprent van zijn *Hemelsche Trompet Morgenwecker ofte Comeet met een Langebaert* zien we daarom de komeet-met-zijn-lange-baard een baan boven die van de maan beschrijven. (*afb. 1*) Zoals echter uit de titel al wel blijkt, sluit ook hij zich aan bij de mening dat kometen voorboden van rampen kunnen zijn:

> Ende wat die Cometen aengaet, t'gemeen ghevoel van alle volckeren is geweest, dat na de Cometen grote plaghe ende gemeenen straffen volgen, als aertbevingen, hoog wateren, onvruchtbaer jaren, crygh ende oorloghen, pestilentien, sterfte vande Coningen ende grote Potentaten, destructien van steden, ende omsettinghen van Coninckrijcken ende gewalt.[22]

In het pamflet *Corte beschrijvinghe ende Aff-beeldinghe des seer grooten ende*

schrickelijcken Comeets worden degenen die niet aan de invloed der kometen geloven, zelfs onomwonden als goddeloos bestempeld:

> Daer worden oock wel seer veel godtloose menschen ghevonden dwelck alsulcke teeckenen ende voorboden des Godlicken toorens seer kleyn achten, offt oock wel gheheel bespotten als dwelck haere natuerlicke oorsaecke hebben.

De conclusie van dit pamflet is analoog aan die van Cats:

> bekennen wy dat de Cometen in haer selven gene ongeluck wercken ende veroorsaecken, maer God de Heere die sulck ongeluck over ons laet komen laet alsulcke teeckenen als voorboden der toekomende straffe voorschiinen, op dat de menschen door tydige verbetering haeres levens de selve mogen ontvlieden...[23]

Deze citaten bevatten verschillende elementen die we ook in *Aenmerckinghe* terugvinden: het besef dat kometen door de eeuwen heen zijn beschouwd als voorboden van grote rampen; de mededeling dat er mensen zijn die zich daar niet zo druk om maken en dat er zelfs mensen zijn die menen dat kometen natuurlijke oorzaken hebben (wat vooralsnog niet zeker is); de stelling dat kometen weliswaar misschien geen oorzaak, maar dan toch zeker voorbode van rampspoed zijn; en tenslotte de hoop dat de mens, door zijn leven te beteren, Gods straf kan verminderen of afwenden. Zoals een andere pamfletschrijver het uitdrukt: *Dan wy mogen den Almachtighen Godt met ware boete ende leetwesen onser sonden bidden, dat hy ons soo veel straffe niet laet overcomen als wy wel verdient hebben*.[24]

Tenslotte nog een tweetal gegevens die in dit verband illustratief zijn. Ten eerste leren we uit de pamflettencatalogi dat de kometen van 1664-1665 nog gepaard gingen met het verschijnen van vele voorspellende en vaak sombere geschriften.[25] In de tweede plaats is bekend dat Balthasar Bekker, die in de jaren negentig van de zeventiende eeuw zo'n opzien zou baren met zijn boek *De betoverde Weereld*, waarin hij zich tegen allerlei vormen van bijgeloof richtte, al in 1683 een *Ondersoek van de Betekeninge der Kometen* publiceerde. Uit zijn argumentatie blijkt duidelijk dat verschillende soorten kometevrees toen nog in brede kring leefden. Het boek werd enkele malen herdrukt.

Met zijn opvatting dat kometen veelal leiden tot ‘eenighe droevige uyt-coomste’ sluit de auteur van *Aenmerckinghe op de tegenwoordige steertsterre* dus aan bij een oude, zeer wijdverbreide en in zijn tijd nog volop levende denktrant. De tegenovergestelde gedachte, de mening dat kometen mogelijk samenhangen met blijde gebeurtenissen, is veel

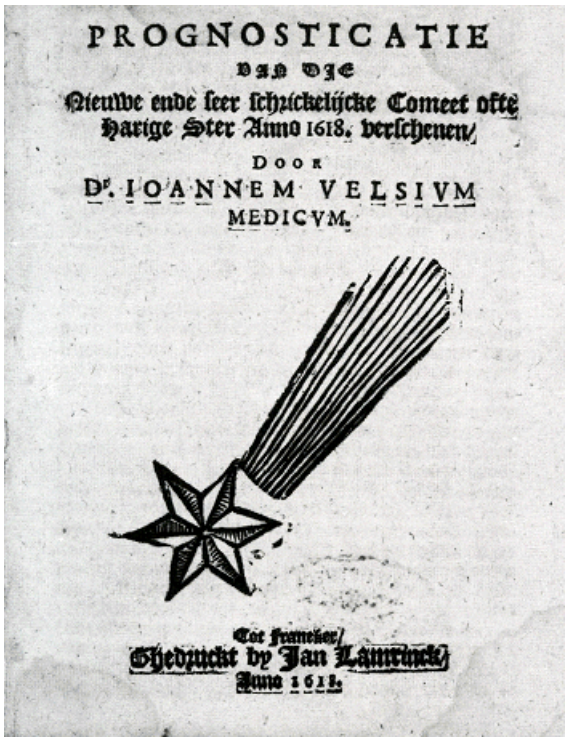
PROGNOSTICATIE
VAN DIE
Nieuwe ende seer schrickelijcke Comeet ofte
Harige Ster Anno 1618. verschenen/
DOOR
Dr. IOANNEM VELSIVM
MEDICVM.
Tot Franeker/
Ghedruckt by Jan Lamrinck/
Anno 1618.

Afb. 3. *Prognosticatie van die Nieuwe ende seer schrickelijcke Comeet ofte Harige Ster Anno 1618. Collectie Bibliotheca Thysiana, Leiden*.

zeldzamer. Onder de klassieke schrijvers vinden we er maar weinig die deze visie vertegenwoordigen, en ook in latere perioden worden kometen meestal als brengers van onheil beschouwd.

Toch maakt vooral het openingsgedicht van het pamflet een tamelijk optimistische indruk. Niet alleen de keuze van het Bijbelcitaat op de titelpagina, maar ook de tekst van de beginstrofen valt op het eerste gezicht moeilijk te verenigen met de veel somberder toon van andere passages in *Aenmerckinghe*. Een van de oorzaken van dergelijke tegenstrijdigheden moeten we waarschijnlijk zoeken in de bronnen die Cats raadpleegde om zich een mening over kometen en hun betekenis te vormen. Hierover nu meer.

Cats' bronnenmateriaal

Zoals in veel van zijn werken verwijst Cats ook in *Aenmerckinghe* overvloedig naar twee fundamentele bronnen van kennis: de Bijbel en de klassieken. Uit de aantekeningen bij de tekst blijkt dat bovendien vele passages waarvoor geen bronvermelding wordt gegeven, wel degelijk te lezen zijn als ‘citaat’ van bijbels of klassiek gedachtengoed. Grote delen van het pamflet vormen in feite een compositie, samengesteld uit directe en indirecte citaten. Naast de genoemde twee fundamentele bronnen van kennis begon echter in Cats' tijd ook een meer empirische benadering op te komen; in sterkere mate dan voorheen werd een zekere waarde gehecht aan de directe observatie, de eigen waarneming. Dit was de benadering die een groot deel van de nieuwere astronomische inzichten had mogelijk gemaakt.

In zijn pamflet verwijst Cats op enkele plaatsen naar deze nieuwere astronomische inzichten. Zo zegt hij bijvoorbeeld dat er mensen zijn die menen dat kometen ‘natuyrlicke oorsaken’ hebben. Betekent dit nu dat zijn belangstelling voor de sterrenkunde verder ging dan de kometen van 1618? We kennen Cats als jurist, als dichter-moralist, als staatsman, maar niet als astronoom. Dat was hij ook geenszins, maar hij woonde wel in Zeeland, en het is niet onwaarschijnlijk dat hij, als zovele Zeeuwen van zijn tijd, een levendige interesse had voor de sterrenkunde. De astronomische belangstelling in Zeeland had een zeer praktische achtergrond; voor zeevarenden, die de beschikking moesten hebben over goede navigatie-instrumenten en die inzicht moesten verwerven in de wisseling van getijden en weersomstandigheden, kon de astronomie letterlijk van levensbelang zijn. Juist in de periode waarin *Aenmerckinghe* verscheen, begon Zeeland een brandhaard van

Copernicaanse nieuwlichterij te worden; het is daarbij typerend dat de discussie niet uitsluitend een academische aangelegenheid was en in het Latijn werd gevoerd, maar dat er ook werken in de volkstaal verschenen, waarin de Copernicaanse denkbeelden werden uiteengezet.[26]

Een van de belangrijkste Copernicanen in Zeeland was nu de predikant-astronoom Philips Lansbergen (1561-1632). Deze geleerde, oorspronkelijk afkomstig uit Vlaanderen, woonde al sinds 1586 in Zeeland en sinds 1613 in Middelburg. In een Latijns boek van 1619 verdedigde hij enkele onderdelen van het stelsel van Copernicus, en in 1629 deed hij hetzelfde in het Nederlandse boek *Bedenckinghen, op den daghelijckschen, ende iaerlijckschen loop vanden aerdt-cloot*. In de tussenliggende periode publiceerde hij onder meer een in het Nederlands gestelde, praktische handleiding voor het gebruik van de kwadrant, en een soortgelijk werk over het astrolabium. In al deze boeken werden lofdichten opgenomen van Jacob Cats.[27] Uit de lofdichten blijkt duidelijk dat Cats en Lansbergen goede vrienden waren. Bovendien zien we dat Cats niet slechts wat algemene lofprijzingen ten beste geeft, maar dat hij ook op de inhoud van Lansbergens werk ingaat; de lofdichten vormen een poëtisch resumé van de boeken waar ze bij horen.

Kennelijk bleef Cats' belangstelling voor astronomische kwesties dus niet beperkt tot de komeet van 1618.[28] Dit wil overigens nu ook weer niet zeggen dat Cats' interesse ‘zuiver wetenschappelijk’ was, zoals we dat tegenwoordig zouden noemen. Cats ziet de sterrenhemel toch wel in de eerste plaats als onderdeel van Gods schepping, en voor hem dient de bestudering van die sterrenhemel vooral om ons te herinneren aan Gods grootheid. Niet alleen van de Bijbel, als ‘geschreven openbaring’, moeten we kennis nemen, maar ook van de schepping, als ‘levende openbaring’.[29] Zowel in het pamflet als in de lofdichten op Lansbergen herkennen we deze strekking, treffend uitgedrukt in de slotregels van het eerste lofdicht:

> Want t'elcken als de Slaep van my is wech ghevlogen
> Heff' ick mijn ooghen op, en werde dan bewoghen
> Aldus te roupen uyt: ô glans, ô hellen schijn,
> Hoe groot, ô groot ghebouw, moet uwen Schepper zijn!

De problematische middenweg

De Bijbel, de klassieken en de nieuwere wetenschappelijke inzichtendat zijn de drie voornaamste bronnen van Cats in *Aenmerckinghe*. Geen

van deze drie levert echter zonder meer een eenduidige interpretatie van hemelverschijnselen zoals kometen op. Bovendien bevatten ze natuurlijk vele onderlinge tegenstrijdigheden. Cats, die in de *Naerder op-merckinge* als een soort moraliserend wetenschapsjournalist de stand van zaken in het kometenonderzoek tracht weer te geven, heeft het hier niet gemakkelijk mee.

Zo bevat het pamflet een fraaie bestrijding van een argument dat al van oudsher werd gebruikt ten gunste van astrologische voorspellingen. Calvijn had de gevaren van dit argument reeds scherp gezien. In zijn *Avertissement contre l'astrologie* (1549), een waarschuwing tegen de praktijken van astrologen, noemde hij als bijzonder verraderlijk kenmerk van de astrologie het feit dat ze in laatste instantie uitgaat van een reeks ontwijfelbare waarheden.[30] Immers: de sterren, zon en maan oefenen een onmiskenbare invloed op het lot van de mens uit - door het klimaat en de getijden te beïnvloeden bijvoorbeeld. Maar, zegt Calvijn, als de sterren ons het teken geven wanneer we moeten zaaien of planten, wil dat nog niet zeggen dat ze ons ook kunnen vertellen wanneer we kleren moeten kopen, of we vandaag dan wel morgen een gunstige koop kunnen sluiten, enzovoort.[31] Dit is het verschil tussen de ‘werkelijke astrologie’ en de ‘bastaardastrologie’, dat deze laatste allerlei dingen tracht te voorspellen die niets met de sterren van doen hebben. Ook Cats maakt in de *Naerder op-merckinge* een dergelijk onderscheid, en hij verwerpt astrologische voorspellingen als ‘strijdende tegens de eeuwige voorsienicheyt Godes’. Waarom mogen we de kometen dan wel een bepaalde duiding geven? Opnieuw sluit Cats aan bij het denken van Calvijn, wanneer hij een volgend onderscheid maakt, een onderscheid tussen ‘ordinare’ en ‘extraordinare’ hemelverschijnselen. Alleen de laatste behelzen een speciale boodschap van God.[32]

Wanneer nu echter zou worden aangetoond dat kometen geen buitengewone maar gewone hemelverschijnselen zijn, die ‘natuurlijke oorzaken’ hebben, zou daarmee de hele redenering dat ze geduid moeten worden als voorbode van Gods straf, komen te vervallen. Juist in Cats' tijd begon het besef door te dringen dat kometen inderdaad vergelijkbaar zijn met ‘gewone’ hemellichamen. Cats ziet zich gedwongen op het bewijs hiervoor te anticiperen met een soort reserve-argument: wanneer mocht blijken dat ze natuurlijke oorzaken hebben, dan zegt dat nog niets, want hetzelfde geldt voor de regenboog, en toch is dit een teken - een teken van het verbond tussen God en zijn schepselen.[33]

Interessant is ook het probleem waarvoor Cats zich gesteld ziet door de Bijbelplaats Jeremia 10:2 (‘... en schrikt niet voor de tekenen aan den hemel, omdat de volken daarvoor schrikken’). In regel 39 van de *Naerder op-merckinge* gebruikt hij deze tekst, zoals te verwachten, tegen de astrologen. In regel 266 echter keert hij diezelfde tekst, via een spitsvondige argumentatie, tegen degenen die *niet* in de macht van de sterren geloven: wanneer de profeet spreekt van tekenen, geeft hij daarmee te kennen dat ze wel degelijk iets moeten be-tekenen. Natuurlijk, het gaat Cats om de juiste middenweg; ook hij vindt dat kometen slechts als algemene waarschuwing gelden en dat er geen betekenis aan mag worden gehecht in de zin van een concrete voorspelling. Toch vertoont de redenering een zekere tegenstrijdigheid.[34]

Ook de al gesignaleerde tegenspraak tussen optimistische en pessimistische passages in het pamflet getuigt van dit soort problemen. Terwijl in het openingsgedicht al direct het accent ligt op het feit dat ‘nieuwe sterren’ vaak tot iets goeds hebben geleid, zegt het belangrijkste personage uit de hierop volgende *Tsamen-sprake*: ‘'t Is genouch voor ons te weten, / Dat de steerten der Cometen / Voor gewis ons beelden aff / Teykens van des Heeren straff’ - een denkbeeld dat we eveneens vinden in de *Naerder op-merckinge*, vooral in de huiveringwekkende klassieke citaten.

We zien dus dat de auteur van *Aenmerckinghe op de tegenwoordige steert-sterre* enige moeite heeft om de gegevens uit diverse bronnen tot een sluitend geheel te maken. Niettemin is de algemene boodschap van het pamflet volstrekt duidelijk: kometen zijn geen rechtstreekse oorzaak van rampen, maar kunnen wel een voorteken daarvan zijn. God toont iets van zichzelf in zijn schepping, en al mag men niet proberen zijn precieze bedoelingen eruit af te leiden of concrete gebeurtenissen te voorspellen, men moet er wel degelijk acht op slaan. Ook wanneer de schepping een zekere dreiging lijkt uit te stralen, mogen we niet de moed verliezen maar moeten we ijverig blijven streven naar ‘verbetering van leven’.

Bevat deze boodschap nu zoveel controversiële elementen dat het zowel voor de schrijver als voor de drukker maar het verstandigste was zich in anonimiteit te hullen? Het lijkt niet waarschijnlijk. Eerder is het opmerkelijk hoe behendig de auteur erin slaagt steeds weer op zijn, toch wel algemeen aanvaardbare, ‘middenweg’ terug te komen.

Een andere mogelijkheid ter verklaring van de anonimiteit zou kunnen zijn, dat Cats bang was betrokken te raken bij de geschillen die

aanleiding waren tot de Synode van Dordrecht. Cats noemt deze synode met nadruk in het eerste gedicht, en in de *Tsamen-sprake* zinspeelt hij op de conflicten die eraan ten grondslag lagen.

Eindnoten:

8 Een goede introductie tot het onderwerp is J.C. Brandt en R.D. Chapman, *Introduction to comets*. Zie ook P.L. Brown, *Comets, meteorites and men*, N. Calder, *The comet is coming* en het meer algemene werk van C.A. Ronan, *Discovering the universe*.

9 Zie de aardige illustratie bij P.E.L. Verkuyl, 'Sterren-konst-licht bij Huygens-lectuur', p. 237.

10 Vgl. A. Pannekoek, *De groei van ons wereldbeeld*; E.J. Dijksterhuis, *De mechanisering van ons wereldbeeld*, pp. 317-424, en R. Hooykaas, *Religion and the rise of science*, hoofdstuk V.

11 N. Calder, *The comet is coming*, pp. 34-37; J.C. Brandt en R.D. Chapman, *An introduction to comets*, pp. 10-15.

12 P.L. Brown, *Comets, meteorites and men*, p. 19.

13 S. Drake en C.D. O'Malley, *The controversy on the comets of 1618*.

14 J.C. Brandt en R.D. Chapman, *Introduction to comets*, pp. 15-19.

15 *Van Dale. Groot woordenboek der Nederlandsche taal*, i.v. 'staartster' en 'kometevrees'. *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, i.v. 'komeet'; i.v. 'staartster' ook: 'oudtijds beschouwd als voorteken van naderend onheil tot tuchtiging van het mensdom'.

16 Zie bijv. N. Calder, *The comet is coming*, hoofdstuk I en de illustratie op p. 25.

17 Vgl. naast de in noot 8 genoemde werken, v.w.b. de klassieke oudheid bijv. *Pauly-Wissowa*, XI, 1143-1194; voor de latere perioden bijv. H. Bächtold-Staübli e.a. (red.) *Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens*, V, 87-170. Zie ook C.D. Hellman, *The comet of 1577*, een overzicht van de kometenpamfletten uit 1577.

18 P.J. Meertens, *Letterkundig leven in Zeeland*, pp. 283-284.

19 *Corte beschrijvinghe ende Aff-beeldinghe des seer grooten ende schrickelijcken Comeets*, A3^{v}.

20 Hoogstens was hij een van de weinigen onder de vooraanstaande literatoren. Van auteurs als Vondel, Hooft, Huygens, Revius zijn mij geen geschriften over de komeet van 1618 bekend. Heinsius, die wel over dergelijke onderwerpen schreef, deed dat in het Latijn.

21 Helaas is een Nederlandse pendant van Keith Thomas' *Religion and the decline of magic* (vgl. hoofdstuk 10 en 11) nog niet geschreven. Interessante gegevens biedt echter W. Frijhoff in zijn 'Prophétie et sociéte'. Vgl. ook het materiaal in G.D.J. Schotel, *Vaderlandsche volksboeken en volkssprookjes*, I, hoofdstuk II.

22 N. Mulerius, *Hemelsche Trompet Morgenwecker*, C^{v}. Dit pamflet wordt besproken in A.T. Reitsma, 'Hoe men in het jaar 1618 over kometen dacht en schreef'. Zie over Mulerius ook R. Hooykaas, 'The reception of Copernicanism', p. 38 e.v.

23 *Corte beschrijvinghe ende Aff-beeldinghe*, A4^{r}.

24 I. Velsius, *Prognosticatie van die nieuwe ende seer schrickelijcke Comeet ofte Harige Ster*.

25 Zie de grafiek in W. Frijhoff, 'Prophétie et société', p. 274.

26 R. Hooykaas, 'The reception of Copernicanism' en *Religion and the rise of modern science*, m.n. hoofdstuk V.

27 P.J. Meertens, *Letterkundig leven in Zeeland*, p. 436 e.v.; R. Hooykaas, 'The reception of Copernicanism', pp. 39-41 en *Religion and the rise of modern science* pp. 122-132.

28 Het is in dit verband interessant om te bedenken dat Willem Jansz. Blaeu een van Cats' uitgevers zou worden. Blaeu was Copernicaan, onderhield contacten met Lansbergen en citeerde deze bijvoorbeeld in zijn *Tweevoudigh Onderwiis van de Hemelsche en Aerdsche Globen*. Vgl. R. Hooykaas, 'The reception of Copernicanism', p. 40.

29 Vgl. ook E.K. Grootes, *Literatuur-historie en Cats' visie op de jeugd*, p. 6.

30 J. Calvin, *Avertissement contre l'astrologie*, p. 22.

31 *Ibid.*, p. 21.
32 *Ibid.*, p. 7.
33 A.Th. van Deursen signaleert een soortgelijke opvatting bij Isaac Beekman. Zie *Hel en hemel*, noot 155 bij p. 30.
34 Het is opmerkelijk dat Cats hier het argument van de be-tekenis gebruikt. Calvijn reageerde nogal geëergerd op een dergelijke denkwijze. Als je zo redeneert, zegt hij, dan zou je ook kunnen zeggen dat God, wanneer hij zijn volk gebiedt geen andere goden dan Hem te aanbidden, daarmee impliciet te kennen geeft dat die goden werkelijk bestaan. De Bijbel sluit zich, aldus Calvijn, in dit soort gevallen slechts aan bij het gangbare spraakgebruik, en we moeten daar niet te diepzinnig over doen (*Avertissement contre l'Astrologie*, p. 21).

De binnenlandse conflicten van 1618

Het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) bracht enige rust in de strijd tussen de Republiek en Spanje. Misschien kwam het wel juist door deze betrekkelijke rust op het gebied van de buitenlandse politiek, dat enkele reeds langer bestaande binnenlandse conflicten konden escaleren totdat in 1618 bijna het stadium van een burgeroorlog was bereikt. Het ging hierbij om een strijd tussen twee groeperingen, remonstranten tegenover contra-remonstranten. Hun geschillen waren in eerste instantie godsdienstig van aard, maar het religieuze aspect was zeker niet het enige. We geven hier een kort overzicht van de voornaamste twistpunten.[35]

Gomaristen en Arminianen

Voor wat betreft de religieuze twisten ging het globaal gesproken om twee protestantse groeperingen: een meer orthodox-calvinistische, de Gomaristen, en een wat minder orthodoxe, de Arminianen. De twee partijen werden zo genoemd naar de hoogleraren Gomarus (1561-1641) en Arminius (1560-1609), van wie de eerste leerde dat Gods voorbeschikking en uitverkiezing der mensen vóór de zondeval gedacht moesten worden; de zondeval was door God gepredestineerd en God had van den beginne af aan besloten om uitsluitend zijn uitverkorenen het geloof te schenken en de verworpenen het geloof te onthouden. In de Gomaristische redenering was voor de mens een wat troosteloze rol weggelegd: geen redding of heil door het geloof, maar geloof door een reeds van eeuwigheid af vaststaande uitverkiezing tot het heil. Arminius verkondigde hiertegenover dat God pas na de zondeval zijn voorbeschikking van de mens had vastgesteld, waarbij hij had besloten de gelovigen uit te verkiezen en de ongelovigen te verwerpen.

Op ons maakt dit strijdpunt van het Gomaristische 'supralapsarisme' - *lapsus* staat voor (zonde)val - tegenover het Arminiaanse 'infralapsarisme' misschien een wat vergezochte indruk. We mogen echter niet vergeten dat voor de zeventiende-eeuwse mens het hiernamaals een levende realiteit van het hoogste belang was. Bovendien vormde de strijd in zekere zin een uitwerking van een der meest fundamentele re-

ligieus-filosofische vraagstukken: de vraag of de mens een vrije wil heeft dan wel volstrekt gedetermineerd wordt door externe omstandigheden. In dit licht bezien hadden de twisten een veel groter belang dan men op het eerste gezicht wellicht zou denken.

In 1610 stelden Arminianen onder leiding van Johannes Uyttenbogaert (Arminius zelf was inmiddels overleden) een 'Remonstrantie' op, waarin ze hun visie uiteenzetten. In 1611 volgde de onvermijdelijke 'Contra-remonstrantie' der Gomaristen. De discussie tussen de beide partijen bereikte in 1618 een hoogtepunt, temeer doordat het oorspronkelijke theologische geschil al lang niet meer het enige strijdpunt was. Rond de banieren van contra-remonstranten en remonstranten hadden zich inmiddels aanhangers geschaard van tegengestelde opvattingen in conflicten die weinig of geen direct verband hielden met de theologie.

Kerkelijken en Politieken

Een van deze conflicten betrof de bestuurlijke autonomie van de kerken, al sinds het laatste kwart van de zestiende eeuw een teer punt. Twee partijen stonden hier tegenover elkaar: enerzijds de 'kerkelijken', voorstanders van zelfstandigheid der kerk tegenover de staat, en anderzijds de 'politieken', voorstanders van overheidscontrole op bijvoorbeeld de benoeming van predikanten en ouderlingen. Hoewel deze kwestie op zichzelf geen direct verband houdt met het geschil over de predestinatie, en hoewel de scheiding tussen kerkelijken en politieken in het begin helemaal niet samenviel met die tussen contraremonstranten en remonstranten, voltrok zich in de loop der tijd toch een versmelting tot twee overkoepelende partijen. De contra-remonstranten vertegenwoordigden nu het 'kerkelijke' standpunt en de remonstranten het 'politieke'.

Stadhouder en Raadpensionaris

Evenzo kreeg het conflict in de loop der bestandsjaren steeds meer een politiek karakter, verpersoonlijkt in de strijd tussen twee vooraanstaande mannen: de stadhouder, Maurits, en de raadpensionaris (of 'landsadvocaat') van Holland, Johan van Oldenbarnevelt. Het betrof hier een gevecht om de politieke macht, een gevecht dat natuurlijk al heel weinig te maken had met de theologische vraag naar de juiste predestinatieleer.

De machtsstrijd tussen Maurits en Van Oldenbarnevelt was als het ware 'ingebouwd' in de structuur van de Republiek zoals die tot stand was gekomen bij de Unie van Utrecht. Deze Unie was aanvankelijk bedoeld als een - tijdelijk - verbond tussen de verschillende provinciën in hun strijd tegen Spanje, en niet als grondslag voor een nieuwe staat. Toen die staat echter eenmaal een politieke realiteit was geworden, bleek dat een aantal zeken niet afdoende geregeld was.

Ten eerste functioneerden de Staten-Generaal in de praktijk niet volgens de oorspronkelijke opzet. Officieel zouden besluiten slechts genomen kunnen worden in volle unanimiteit van alle vertegenwoordigde gewesten samen. Dit zou eindeloze procedures van overleg door de afgevaardigden met hun thuisfront vergen, en in de praktijk kwam daar ook weinig van terecht. Het rijke gewest Holland, aangevoerd door de bekwame politicus Van Oldenbarnevelt, maakte de dienst uit.

Een tweede probleem betrof de afbakening van bevoegdheden tussen enerzijds de Staten-Generaal en anderzijds de stadhouder. De positie van de stadhouder was van meet af aan onduidelijk. Een monarch in eigenlijke zin was hij niet (de Noordelijke Nederlanden waren immers een republiek), maar hij had al evenmin de bevoegdheden van een president - als zodanig fungeerde Van Oldenbarnevelt in feite, vooral wanneer het ging om de buitenlandse politiek.

Deze twee knelpunten concretiseerden zich nu tot een machtsstrijd tussen enerzijds Holland, geleid door Van Oldenbarnevelt, en anderzijds de overige gewesten, gesteund door Maurits. In de periode 1616-1618 werd deze machtsstrijd mede uitgevochten op het niveau van de godsdiensttwisten: Maurits koos partij voor de contra-remonstranten en Van Oldenbarnevelt voor de remonstranten.

Slijkgeuzen en Bavianen

Er is veel gespeculeerd over de vraag of de twisten tijdens het Twaalfjarig Bestand een sociaal-economische basis hadden. Volgens sommigen vertegenwoordigden de 'slijkgeuzen', zoals de populaire scheldnaam voor de contra-remonstranten luidde, bij uitstek het conservatieve lagere volk; hun tegenstanders, de 'bavianen' genoemde remonstranten, zouden dan de gegoede, liberale burgerij representeren.

Mogen we hier inderdaad spreken van een klassenstrijd? Van Deursen, die in zijn boek *Bavianen en slijkgeuzen* uitgebreid op deze vraag ingaat, maant tot grote voorzichtigheid. Volgens hem was er aan-

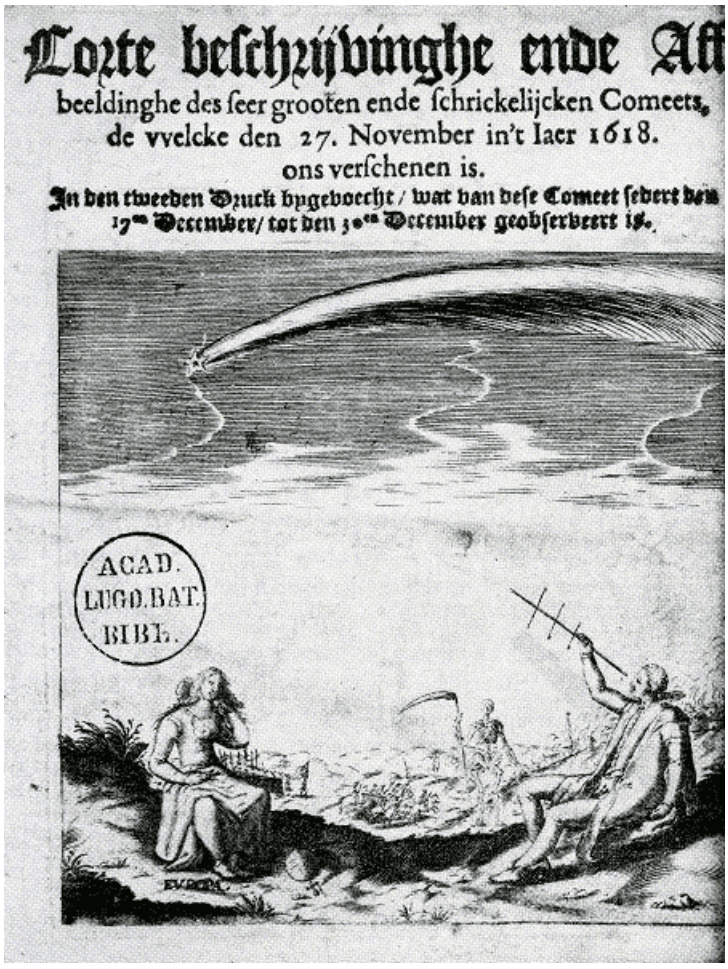
Corte beſchrijvinghe ende Aff
beeldinghe des ſeer grooten ende ſchrickelijcken Comeets,
de vvelcke den 27. November in't laer 1618.
ons verſchenen is.
In den tweeden Druck bygevoecht / wat van deſe Comeet ſedert den
17den December / tot den 30ſten December geobſerveert is.
ACAD.
LUGD.BAT.
BIBL.

Afb. 4. *Corte beschrijvinghe ende Aff-beeldinghe des seer grooten ende schrickelijcken Comeets*. Rechts een astronomisch observator, links Europa, bedreigd door gevaren: de dood nadert, er is een veldslag gaande en er staat een stad in brand. *Collectie Bibliotheca Thysiana, Leiden*.

vankelijk misschien wel een tendens naar een scheiding tussen arm en rijk, maar biedt het klassenstrijd-model, zeker voor de laatste periode van het conflict, geen verklaring. Zijn conclusie luidt: ‘Een arminiaanse volksmassa staat tegenover een gomaristische: de bavianen tegenover de slijkgeuzen.’[36]

De Synode van Dordrecht

Aan de strijd tussen deze twee ‘volksmassa's’ werd een voorlopig einde gemaakt in de periode 1618-1619. Op *politiek* niveau werd de strijd ten gunste van de contra-remonstrantse groepering beslecht door een soort staatsgreep van Maurits, die op 31 juli 1618 de aanhangers van Van Oldenbarnevelt uitschakelde. Op 29 augustus werden de raadpensionaris zelf en enkele van zijn voornaamste medestanders gevangen gezet op beschuldiging van landverraad. De afloop is bekend: 13 mei 1619 werd Van Oldenbarnevelt onthoofd.

Aan de *religieuze* strijd kwam een voorlopig einde met de Synode van Dordrecht, die in grote lijnen eveneens een overwinning voor de contra-remonstranten betekende. De Synode hield haar bijeenkomsten van 14 november 1618 tot 29 mei 1619. Aanwezig waren ruim honderd afgevaardigden uit binnen- en buitenland. De discussies werden niet altijd even fijnzinnig gevoerd, en het hele gebeuren wekte soms de indruk van een schijnproces, uitsluitend bedoeld om de remonstranten uit te schakelen. Toch hebben de beraadslagingen, mede dankzij het feit dat vele afgevaardigden zeer deskundige theologen waren, een invloed gehad die verder reikte dan de geschillen van het moment. (Zo werd op deze Synode het besluit genomen opdracht te geven tot een nieuwe Bijbelvertaling - dit is de befaamde Statenvertaling geworden.)

Het opvallendste kenmerk van de binnenlandse strijd tijdens het Twaalfjarig Bestand is intussen wel, dat de diverse twistpunten zo weinig direct, logisch verband met elkaar hielden, terwijl ze na verloop van tijd toch leidden tot het ontstaan van twee overkoepelende ‘partijen’. Wie eenmaal in een van de conflicten partij had gekozen, nam daarmee nu automatisch stelling in een aantal andere. Hierdoor werden allerlei paradoxale ontwikkelingen mogelijk.

De visie van Cats

Wanneer we ons afvragen wat de auteur van *Aenmerckinghe* over de binnenlandse conflicten dacht, dan zien we dat hij een duidelijke stellingname voor een van beide partijen met zorg omzeilt.

Vooral de *Naerder op-merckinge*, de uitgebreide beschouwing over de betekenis van kometen voor het leven van de mens, zou gemakkelijk aanleiding hebben kunnen geven tot een uiteenzetting over de juiste predestinatieleer. Cats vermijdt dit met zijn 'middenweg'; voor beide partijen immers zal de algemene stelling aanvaardbaar zijn geweest dat het onjuist en 'strijdende tegens de eeuwige voorsienicheyt Godes' is om al ons doen en laten te willen baseren op de sterren. Evenzo konden waarschijnlijk beide groeperingen zich wel vinden in de mening dat kometen ons eraan herinneren dat we ons leven moeten beteren; ook de contra-remonstranten, wier visie vaak een wat fatalistische indruk maakt, vonden 'verbetering' van leven' toch zeker niet overbodig.

Het openingsgedicht, waarin de komeet nadrukkelijk in verband wordt gebracht met de Synode van Dordrecht, bevat al evenmin een onomwonden standpunt pro of contra een van beide partijen. Het gedicht is veeleer een oproep tot verzoening. Hoogstens de opmerking dat Gods werk 'met vlijt nu wert betracht' (door de synode) zou als een uitspraak ten gunste van de contra-remonstranten kunnen worden gelezen. Dit geldt echter alleen wanneer we ervan uitgaan dat het resultaat - een 'overwinning' voor de contra-remonstranten - al bij voorbaat vaststond. Cats daarentegen kan, net als vele van zijn tijdgenoten, in alle oprechtheid verwacht of althans gehoopt hebben dat nu aan beide partijen recht werd gedaan en dat er een objectieve uitspraak zou volgen.

Ook op het politieke vlak bevat het pamflet een aantal uitspraken waarmee de conflicten wel worden aangeduid, maar waaruit geen duidelijke keuze valt af te leiden. De titelpagina belooft opmerkingen over de situatie 'so hier als in ander landen', dus in binnen- en buitenland. Over het 'hier' horen we echter bijzonder weinig. Na wat vage opmerkingen over 'selsaem dingen' en 'veelderley veranderingen' schakelt de auteur onmiddellijk over op de buitenlandse problemen. Wanneer er dan gesproken wordt over hooggeplaatste personen die diep vallen en over regeerders die hun macht misbruiken, kunnen we naar believen parallellen trekken met zowel Maurits als Van Oldenbarnevelt.

Deze terughoudendheid is opmerkelijk. De gebeurtenissen van 1618 gaven namelijk aanleiding tot een stortvloed van pamfletten die sterk polemisch van toon waren. Een historicus spreekt in dit verband van een 'pamflettenoorlog',[37] en temidden van al dat verbaal geweld maakt *Aenmerckinghe* een wel erg kalme indruk. We kunnen ons slechts aansluiten bij de conclusie van P.J. Meertens, die in zijn boek over het literaire leven in Zeeland zegt dat Cats nu eenmaal nooit een 'partijman' is geweest: 'De "Aenmerckinghe" behoort dan ook niet te staan in de lange reeks van doorgaans heftige schotschriften die ter gelegenheid van de synode het licht zagen en beurtelings het standpunt van Arminianen en Gomaristen aanvielen of verdedigden.'[38]

Ook deze benadering van de vraag waarom het pamflet anoniem werd gepubliceerd, levert dus niet een geheel bevredigend antwoord op. Zelfs wanneer we bedenken dat Cats een voorzichtig, diplomatiek mens was, dan blijft toch de vraag: waarom stelde hij prijs op anonimiteit, terwijl het hier gaat om zo'n neutraal geschrift, niet meer dan een oproep tot verzoening en tot 'verbetering' van leven'?

Was dan misschien de pamfletvorm als zodanig voor een literator zoals Cats een wat bedenkelijke zaak?

Eindnoten:

35 Vgl. W. Nijenhuis, 'De publieke kerk, veelkleurig en verdeeld', en H. Gerlach, 'Het bestand in de Noordelijke Nederlanden', beiden in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, VI. Ter voorkoming van verwarring beschouwen we hier, net als Nijenhuis, de beide partijen als calvinisten. Zie echter A.Th. van Deursen, die de zaken meer beziet vanuit de tijdgenoten zelf en daarom spreekt van calvinisten versus remonstranten (*Hel en hemel*, p. 55). Vgl. ook A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*.

36 A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, p. 319.

37 A.Th. van Deursen, *Volkskultuur*, p. 98; *Hel en hemel*, p. 56 e.v.

38 P.J. Meertens, *Het letterkundig leven in Zeeland*, p. 262.

Pamflet en parnas

Wat is een pamflet?

In het voorafgaande noemden we *Aenmerckinghe* steeds een pamflet, en inderdaad heeft het een plaats gevonden in een aantal pamflettencatalogi. Terwijl we ons echter bij de term 'pamflet' gewoonlijk een geschrift van geringe omvang voorstellen - hooguit enkele tientallen pagina's, zoals *Aenmerckinghe* zelf- schrikken de samenstellers van die pamflettencatalogi soms niet terug voor werken van honderden pagina's. Dit roept de vraag op: wat is nu eigenlijk een pamflet?

In een Vlaamse beschouwing over deze vraag vinden we de treffende uitspraak: 'Het antwoord hierop is niet in een handomdraai klaar'.[39] Niettemin helpt de auteur, O. Giraldo, ons verder. Hij vat pamfletten onder de meer algemene noemer 'vlugschriften', en de typerende kenmerken daarvan zijn volgens hem ten eerste de

actualiteit, ‘ze beschrijven of bespreken een konkreet feit dat tot op een jaar nauwkeurig kan bepaald worden’, en ten tweede de openbaarheid, ‘ze moeten uitgegeven, algemeen verspreid zijn’. De conclusie is voor ons pamflet van veel belang:

> Daaruit volgt tenslotte dat het vlugschrift, hoewel het de periodiciteit en de universaliteit van zijn onmiddellijke opvolgster, de krant, mist, een journalistiek begrip is en geen literaire of typografische vorm. Hetgeen verklaart waarom onder de vlugschriften allerhande literaire en typografische vormen voorkomen.[40]

Hierna verdeelt de auteur de vlugschriften in twee soorten: bekendmakende en overtuigende. Alleen de laatste soort nu betitelt hij als *pamflet*: Deze indeling doet wat geforceerd aan. Zo zouden enkele van de in pamflettencatalogi vermelde geschriften over de komeet van 1618 eigenlijk geen pamfletten mogen worden genoemd. Het zijn namelijk zogenaamde 'prognosticaties', geschriften die beredeneerde voorspellingen bevatten,[41] en deze zouden volgens de genoemde indeling niet onder de overtuigende maar onder de bekendmakende vlugschriften vallen: zij maken 'fictief nieuws' bekend. (*afb. 2*) Ook de nadere typering van pamfletten als 'strijd-, smaad- en schotschriften' voldoet niet geheel; we hebben gezien dat *Aenmerckinghe* moeilijk onder een van deze categorieën valt te rangschikken.

Niettemin past dit pamflet vrij goed in de voorgestelde indeling: het heeft een overtuigende strekking, het is actueel en openbaar, en het heeft zelfs intern al een onderverdeling in 'allerhande literaire en typografische vormen'. Tot op heden worden pamfletten voornamelijk gebruikt als bron van historische informatie. Een geschrift als *Aenmerckinghe* maakt ons er nog eens op attent dat pamfletten ook een bron van literaire informatie kunnen zijn. De wijze waarop aan een bepaalde visie een literaire vorm werd gegeven, kan ons iets leren over het letterkundig klimaat in een bepaalde periode.[42]

Verschillen met andere pamfletten

Tot de kenmerken van pamfletten behoren de actualiteit en de overtuigende strekking. De oplaag moet dus snel verkopen, anders is het pamflet 'achterhaald', en de inhoud moet de lezer aanspreken om te kunnen overtuigen. Verschillende pamfletten over de komeet van 1618 komen al met hun titelpagina nadrukkelijk aan deze eisen tegemoet.[43]

Allereerst bieden de meeste titelpagina's een bijzonder pakkende omschrijving, van het onderwerp. *Aenmerckinghe* maakt hierop geen uitzondering, maar een verschil is, dat niet reeds uit de titel valt af te leiden welke kant de interpretatie uitgaat. Andere pamfletten benadrukken juist in hun titel dat het gaat om een 'seer groote ende

schrickelijcke Comeet' of om een 'Nieuwe ende seer schrickelijcke Comeet ofte Harige Ster', (*afb. 3*) Een van de titelprenten toont al direct wat deze komeet mogelijk gaat brengen: we zien een geraamte met zeis naderen, er staat een stad in brand en er woedt een veldslag. (*afb. 4*) *Aenmerckinghe* heeft hierbij vergeleken een zeer 'neutrale' titel.

In de tweede plaats - een van de redenen waarom we ingegaan zijn op de vraag naar Cats' anonimiteit - hebben enkele andere pamfletten tamelijk uitbundige omschrijvingen van de auteur: 'Doct. & Profess. in de Medecynen ende Mathematischen consten', 'beminder der Matimatischer konsten', enzovoort, (*afb. 1 en 5*) Bovendien hebben de meeste andere pamfletten een vermelding op de titelpagina van drukker, plaats en datum.

Voor wat betreft het eigenlijke onderwerp - de kometen van 1618 - onderscheidt *Aenmerckinghe* zich ook doordat het over die kometen zelf in feite niets vertelt. De andere pamfletten bevatten vaak een beschrijving, al dan niet in potjeslatijn gesteld, van het uiterlijk der kometen en hun huidige positie aan de hemel. *Aenmerckinghe* beperkt zich tot de vraag naar de juiste duiding. Wat die duiding aangaat, bevat het geschrift enkele nogal optimistische passages, en ook dat is een verschil met andere pamfletten.

Tenslotte springt *Aenmerckinghe* er onmiddellijk uit door de 'literaire' schrijftrant. Sommige van de andere pamfletten hameren meedogenloos door en bevatten achtereenvolgens een beschrijving van de huidige komeet, de wetenschappelijke visies op kometen, rampen in heden en verleden, dreigementen aan het adres van de zondige mens, enzovoort[44] *Aenmerckinghe* heeft, zoals gezegd, meer de vorm van vier variaties op een thema. Wat dit betreft vertoont ons pamflet enige verwantschap met Cats' emblematabundels uit hetzelfde jaar, waarin eveneens telkens een onderwerp van verschillende kanten wordt belicht.[45]

We hebben gezien dat de definitie van pamfletten een toepassing van allerhande literaire genres en stijlmiddelen toelaat. Toch valt temidden van de andere pamfletten de variatie binnen *Aenmerckinghe* direct op, terwijl de argumentatie desondanks - of misschien juist daardoor - niet minder overtuigend is dan die van de andere pamfletschrijvers. Omgekeerd kunnen we zelfs de vraag stellen waarom Cats, wiens werk een literatuuropvatting behelst die 'als retorisch-pragmatisch valt te kenschetsen' en bij wie 'het onderwijzende element [...] nergens geheel afwezig is', niet veel vaker gebruik heeft gemaakt van de mogelijkheid zijn ideeën te verbreiden via pamfletten.[46] Be-

schouwde hij misschien de pamfletvorm als beneden zijn waardigheid?

In 1618 had Cats zich definitief als dichter gepresenteerd met twee bundels emblemata. Ten Berge, die zich in zijn artikel 'Jacob Cats als Renaissancistisch dichter' afzet tegen het traditionele beeld van Cats als 'volksdichter', meent dat Cats met deze bundels verstrekkende aspiraties had. Inderdaad maken beide boeken, met hun gedichten in diverse talen en hun overvloed aan citaten uit velerlei bronnen, de indruk van een streven naar de 'ereplaats op de Hollandse Parnas'.[47] In dit streven zou een vaak wat populaire vorm als het pamflet minder goed gepast kunnen hebben.

Tegen deze redenering pleit echter het feit dat Cats het etiket 'volksdichter' nu ook weer niet geheel toevallig heeft gekregen. Van meet af aan heeft hij zich immers moeite gegeven een bredere kring te bereiken dan de hooggeleerde en letterlievende elite alleen. Bovendien hoefde hij zich voor de literaire vormgeving van zijn visie niet te schamen. Zowel de gedichten als de berijmde samenspraak kennen vele parallellen in zijn overige werk; het gaat hier om algemeen erkende genres. Wat bijvoorbeeld het nieuwjaarsgedicht betreft, bevindt Cats zich niet alleen in het gezelschap van de Romeinse dichters, maar ook in dat van tijdgenoten als Spiegel, Bredero en Huygens.[48] Cats zelf schreef alleen al in zijn *Hofgedachten* vijf nieuwjaarsgedichten, en nog in het jaar voor zijn dood dichtte hij een nieuwjaarsoverpeinzing als aanvulling op zijn berijmde autobiografie. Dit laatste gedicht, *Vervolg van mijn leven, begonnen met den eersten January 1659*, doet sterk denken aan de *Nieuwe-Iaer-Gifte*; we vinden er bijvoorbeeld opnieuw het beeld van de zonnewagen die eeuwig voortraast, terwijl het leven van de mens tijdelijk en eindig is. Het betoog in proza, vol retorische wendingen en kunstgrepen, vol klassieke en bijbelse citaten, lijkt sterk op de vele voorredenen die Cats bij zijn dichterlijke werken schreef. De opeenstapeling van voorbeelden en bewijsplaatsen, het gebruik van analogieën, we vinden het allemaal terug in werk van Cats dat wel onder zijn naam werd gepubliceerd. Op ons maakt zijn betoog wellicht hier en daar een vergezochte of tegenstrijdige indruk, maar het is sterk de vraag of zijn tijdgenoten dit ook als zodanig hebben ervaren.

De gehanteerde genres binnen het pamflet lijken dus weinig controversieel. Over de kwaliteit valt natuurlijk te twisten, maar we zagen al dat twee gedichten uit het pamflet jaren later nog goed genoeg werden bevonden voor opname in de *Zeeusche Nachtegael*, als representatief voorbeeld van Cats' bekwaamheden, en ook de andere onderdelen maken bepaald niet de indruk van mislukte pogingen of broddelwerk.

Samenvattend stellen we vast dat de eigenschappen van het pamflet als middel om een bepaalde mening over te brengen geen afdoend antwoord kunnen bieden op de vraag waarom Cats anoniem bleef. Misschien heeft hier een combinatie van de genoemde factoren de doorslag gegeven. Misschien ook voelde Cats, van oorsprong jurist, een zekere aarzeling zich openlijk in de astronomische discussies te mengen. Hoe dit ook zij, uit latere reacties blijkt dat de anonimiteit maar betrekkelijk is; door de eeuwen heen is Cats steeds beschouwd als auteur van tenminste een gedeelte van het pamflet. Hierover tot slot nog enkele opmerkingen.

Eindnoten:

39 O. Giraldo, 'Van pamflet en traktaat tot vlugschrift', p. 536. Zie ook H. van der Hoeven, 'Verzamelaars en pamfletten', p. XV e.v. en A.Th. van Deursen, *Volkskultuur*, hoofdstuk IV.
40 O. Giraldo, 'Van pamflet en traktaat tot vlugschrift', p. 544.
41 Zie voor een typologie van voorspellende geschriften W. Frijhoff, 'Prophétie et société', pp. 269-272.
42 Zie bijv. de inleiding bij: S. Clark, *The Elizabethan pamphleteers*, m.n. p. 38 e.v.
43 Zie noot3 voor de Knuttelnummers van andere pamfletten. Vgl. een titel als: 'Hemelsche Trompet Morgenwecker [...] ghestelt door NICOLAVM MVLERIVM, Doct. & Profess. in de Medecynen, ende Mathematischen consten in Groeninghen. TOT GRONINGEN, Gedruct By Hans Sas Boeckdrucker Ordinaris 1618.'
44 Terzijde merken we op dat *Aenmerckinghe* zich ook onderscheidt doordat het niet uit een 'gotische' letter is gezet. Typografisch maakt het een 'modernere' en veel verzorgdere indruk dan veel ander gelegenheidsdrukwerk.
45 Dit herinnert ons eraan dat we ook kunnen spreken van *vijf* variaties op een thema. De titelafbeelding, waarop we vermoedelijk de drie personages uit de *Tsamen-sprake* (het tweede gedeelte van het pamflet) zien discussiëren, hoort rechtstreeks bij de tekst en bevat ongetwijfeld een aantal symbolische elementen. Zie ook de aantekeningen bij het pamflet.
46 De typeringen zijn van E.K. Grootes, *Literatuur-historie en Cats' visie op de jeugd*, p. 6.
47 D.J.M. ten Berge, 'Jacob Cats als Renaissancistisch dichter', p. 115.
48 K. Goossens, *Al in dit soete nieuwe-jaer*, Inleiding.

Lezerspubliek en waardering

Voor welke lezers was *Aenmerckinghe* bedoeld en hoe werd dit pamflet gewaardeerd? De titelpagina omschrijft het beoogde publiek slechts als 'alle rechtsinnige Verstanden', dat wil zeggen: alle verstandige mensen. We komen hier niet veel verder mee, want dit is een groepering waartoe een ieder zich graag zal rekenen.

We zien dat het pamflet niet in het Latijn maar in de volkstaal gesteld is, wat er op kan wijzen dat het voor een vrij brede lezerskring bedoeld was. Daar staat echter tegenover dat Cats' redeneringen soms tamelijk ingewikkeld zijn, terwijl hij bovendien een fors aantal Latijnse citaten geeft. Hij zegt erbij dat ze slechts bedoeld zijn voor 'de gene die de tale verstaen'; verwacht hij dat er maar weinig lezers zullen zijn die Latijn kunnen lezen? Waarom vult hij dan zo'n anderhalve pagina (van de twintig) met dergelijke citaten? De enige conclusie die we kunnen trekken, is dat Cats kennelijk niet de bedoeling had voor een publiek van uitsluitend hooggeleerden te schrijven.

In een recent naslagwerk vinden we onder het trefwoord *Cats* de volgende opmerkingen:

> Zijn poëzie neemt geen hoge vlucht en ontroert zelden; ze is integendeel hier en daar zelfs grof en plat. Cats wilde er zijn volk door opvoeden en daarbij had hij de brede massa voor ogen. Zijn kunst is altijd en alleen volkskunst.[49]

De vraag naar de juistheid van deze opmerkingen als literair waardeoordeel doet hier niet ter zake. Zoals bekend is de waarderingsgeschiedenis van Cats hoogst opmerkelijk. Na een ongekende waardering of zelfs verering in de zeventiende en achttiende eeuw, volgde een, zeer negatieve waardering zo niet verguizing in de tweede helft van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw. De laatste

decennia geven af en toe een hernieuwde ‘aandacht voor Cats’ te zien, maar het is niet waarschijnlijk dat hij ooit zijn vroegere populariteit zal herwinnen.[50] Waar het hier echter om gaat, is de vraag of de geciteerde opmerkingen juist zijn als feitelijke constatering inzake Cats' lezerspubliek in de vroege zeventiende eeuw. Het lijkt niet te gewaagd om deze vraag ontkennend te beantwoorden, zowel voor wat betreft Cats' emblematabundels uit 1618, als voor wat betreft de *Aenmerckinghe*. Want wat mag dat wel voor een ‘brede massa’ zijn in het begin van de zeventiende eeuw, een brede massa die niet alleen goed kan lezen (of luisteren) maar die bovendien geïnteresseerd is in gedichten vol klassieke symboliek, vol citaten uit verschillende talen? Voorzover Cats' werk in zijn eigen tijd inderdaad ‘volkskunst’ was, moeten we onder dat volk waarschijnlijk niet de ‘brede massa’ verstaan. Het ligt meer voor de hand zijn publiek te zoeken, misschien niet in de toplaag van de academisch geschoolde elite, maar toch zeker in kringen van de ontwikkelde burgerij.

Over de eigentijdse waardering van *Aenmerckinghe* ontbreken ons concrete gegevens. In latere tijden vinden we echter herhaaldelijk verwijzingen naar het pamflet; sommige auteurs citeren er met waardering een stukje uit, en meestal vermelden ze erbij dat het aan Cats wordt toegeschreven.[51] Toch heeft de anonimiteit in zekere zin een blijvende invloed uitgeoefend, want voorzover bekend is *Aenmerckinghe* nooit in zijn geheel opgenomen in een latere editie van Cats' werk.[52] Alleen het eerste en het laatste gedicht uit het pamflet zijn, waarschijnlijk via de *Zeeusche nachtegael*, terechtgekomen in enkele ‘Alle de werken van Cats’-edities.

In deze tekstuitgave wordt het pamflet in zijn geheel weergegeven, waarna enkele lofdichten op Philips Lansbergen volgen, die veel verwante ideeën bevatten. We citeren nog eenmaal de auteur van *Aenmerckinghe* en roepen de lezer toe: *Nemet ten goede, ende Vaert wel*.

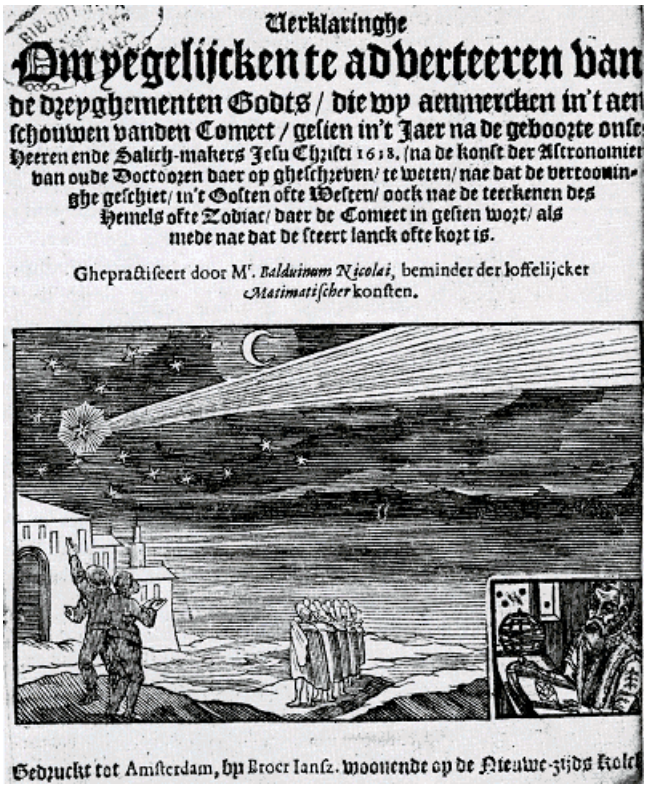
Verklaringhe
Om yegelijcken te adverteeren van
de dreyghementen Godts / die wy aenmercken in't aen
schouwen vanden Comeet / gesien in't Jaer na de geboorte onse
Heeren ende Salich-makers Jesu Christi 1618. (na de konst der Astronomier
van oude Doctooren daer op ghelchreven / te weten / nae dat de verroomin-
ghe geschiet / in't Oosten ofte Westen / oock nae de teeckenen des
Hemels ofte Zodiac / daer de Comeet in gesien wort / als
mede nae dat de steert lanck ofte kort is.
Ghepractiseert door Mr. Balduinum Nicolai, beminder der loffelijcker
Matimatischer konsten.
Gedruckt tot Amsterdam, by Broer Iansz. woonende op de Nieuwe-zijds Kolck

Afb. 5. Titelpagina van *Verklaringhe om yegelijcken te adverteeren van de dreyghementen Godts, die wy aenmercken in 't aenschouwen vanden Comeet*. Geschreven door 'Mr. Balduinum Nicolai, beminder der loffelijcker Matimatischer konsten.' *Collectie Bibliotheca Thysiana, Leiden*.

Eindnoten:

49 *Encyclopedie van Zeeland*, I.
50 P. Minderaa (red.), *Aandacht voor Cats*; B. Luger, 'Gezicht en vergezicht', p. 140 e.v.
51 Zie voor latere vermeldingen noot 5.
52 Deze conclusie baseert zich op het bibliografisch materiaal in D. ten Berge, *De hooggeleerde en zoetvloeiende dichter Jacob Cats*, hoofdstuk 8. Aangezien de auteur meedeelt dat dit materiaal niet volledig is, kan deze conclusie slechts een voorlopige zijn.

Verantwoording van de tekst

Gecollationeerde exemplaren van het pamflet

Via de Centrale Catalogus van de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage alsmede een aantal gedrukte pamflettencatalogi[53] zijn de volgende exemplaren van *Aenmerckinghe* achterhaald en geraadpleegd:

1 'S GRAVENHAGE, KB: Knuttel 3003
2 'S GRAVENHAGE, KB: Knuttel 3004
3 AMSTERDAM, UB: Pfl. Bij 21
4 AMSTERDAM, UB: Pfl. Bij 21a (Rogge)
5 AMSTERDAM, UB: Pfl. Bij 21b
6 LEIDEN, UB: 1019 D 17 (Museum Catsianum I, 236)
7 LEIDEN, UB: 1292[2]
8 LEIDEN, MUSEUM BOERHAAVE: S 8244
9 LEIDEN, MUSEUM BOERHAAVE: 12.870 (Sterrenwacht)
10 MIDDELBURG, ZEEUWSE BIBLIOTHEEK: 30286 (Broekema 486)
11 DELFT, TH: 0656.609.3
12 GENT, UB: Tiele 1576

Van deze exemplaren zijn fotocopieën paarsgewijs tegen het licht gehouden. Deze methode is bepaald niet volledig betrouwbaar, al was het alleen maar omdat fotocopieën onderling vaak niet goed registeren. Niettemin kwamen aldus enkele interessante tekstverschillen ‘aan het licht’.

Variantenoverzicht

De opbouwformule van alle geraadpleegde exemplaren bleek identiek: 4° : A-$B^{4}C^{2}$[$4 (-A1; A2 gesign. als Aij)]. De gevonden tekstverschillen zijn de volgende:

(a) buitenvorm A-katern AIr (titel lang-kort/spelling/centrering r.7):

I	(?)	Aenmerckinghe (...) leggen (...)	
		toegeeygent.	ex. 2 4-7 9-11
II	(?)	Aenmerckinghe (...) legghen.	ex. 1 3 8 12

(b) binnenvorm A-katern A1v-A4r (privilegeverm./ondertekening privilege/spelling):

I	(?)	A1v geen privilegevermelding	
		A1v BORREEL	
		A4r r.112: Koye	ex. 2 5 10 11

II	(?)	A1v privilegevermelding	
		A1v BORREEL	
		A4r r.112: Koye	ex. 4 7
III	(?)	A1v privilegevermelding	
		A1v BORREEL	
		A4r r.112: Koeye	ex. 1 3
IV	(?)	A1v privilegevermelding	
		A1v I. BORREEL	
		A4r r.112: Koeye	ex. 8 9 12

Exemplaar 6 valt (door cancels?) buiten de hier voorgestelde indeling:

A1v privilegevermelding
A1v I. BORREEL
A4r r.112: Koye
A4r custode: Waer (i.p.v.: 'k Weet)

(c) buitenvorm B-katern B2v-B3r (spelling):

I	B2v r.112: hoofden	
	B3r r.154: Areopugita	ex. 8
II	B2v r.112: hoochste	
	B3r r.154: Areopagita	ex. 1-7 9-12

(d) binnenvorm B-katern B4r (spelling):

I	B4r r.207: obsurae	
	B4r r.228: crinae	ex. 8-9
II	B4r r.207: obscurae	
	B4r r.228: crine	ex. 1-7 10-12

Het materiaal laat geen definitieve conclusies omtrent de ontstaansvolgorde van de varianten in het A-katern toe. Wel lijkt vooralsnog de hypothese aannemelijk dat er sprake is van tenminste drie uitgaven:

(1) Een uitgave met lange titel en zonder privilegevermelding. Op basis hiervan zou dan een privilege kunnen zijn aangevraagd en verkregen, resulterend in:
(2) Een uitgave met lange titel en privilegevermelding. Enige tijd na de jaarwisseling zou dan behoefte kunnen hebben bestaan aan exemplaren zonder nieuwjaarsvermelding op de titelpagina, resulterend in:
(3) Een uitgave met privilegevermelding maar met verkorte titel.

Volgens deze redenering zouden de varianten ‘1. BORREEL’ op A1v en ‘Koeye’ op A4r te beschouwen zijn als correcties. Nader onderzoek op basis van meer exemplaren zal hierover wellicht opheldering kunnen verschaffen.

Keuze van de weer te geven tekst

Van enkele onderdelen van het pamflet zijn latere versies bekend waar Cats bemoeienis mee kan hebben gehad. Het ging ons hier echter om een weergave van het pamflet als totaliteit, zodat we ons beperkt hebben tot de geraadpleegde exemplaren van het pamflet zelf. De weergegeven tekst is die van exemplaar 4; dit exemplaar biedt veel informatie (lange titel, privilegevermelding) en bevat weinig kennelijke zetfouten.

Doelgroep

We zijn ervan uitgegaan dat de inhoud van het pamflet ook interessant kan zijn voor hen die niet gewend zijn aan het lezen van zeventiendeeeuwse teksten. Daar tegenover staat dat het ons inziens nu ook weer niet nodig is de tekst over te brengen in een moderne spelling; werkelijk populair zal Cats, zoals gezegd, waarschijnlijk nooit meer worden. Daarom is hier gekozen voor een letterlijke transcriptie van de tekst, waarbij slechts op enkele punten is ingegrepen ter voorkoming van misverstanden. Naar wij hopen is hiermee deze uitgave bruikbaar geworden, niet alleen voor docenten en studenten neerlandistiek of geschiedenis op universitair en HBO-niveau, maar ook voor geïnteresseerden buiten deze - nog steeds enigszins beperkte - kring.

Tekstwijzigingen

Op de volgende punten is in de tekst van het gekozen exemplaar ingegrepen. Ten eerste is een regelnummering toegevoegd en zijn terwille van de overzichtelijkheid de oorspronkelijke katernsignaturen aangevuld en voorzien van aanduidingen voor de verso-zijden. De *Tsamen-sprake* is in het oorspronkelijke pamflet in twee kolommen gezet. In deze tekstuitgave wordt met een liggend streepje aangegeven waar de kolom-overgangen zich bevonden.

Verder hebben we de afkortingen opgelost en de dubbele *v* (op sommige plaatsen in cursieve gedeelten gebruikt) vervangen door *w*. Daarnaast zijn de volgende wijzigingen aangebracht: I. BORREEL i.p.v. BORREEL in de ondertekening van het privilege (vgl. ex. 6,8,9,12); ‘meynden’ i.p.v. de kennelijke zetfout ‘meyndeu’ in r. 8 van *Bedenckinghe*; ‘en’ i.p.v. de kennelijke zetfout ‘en en’ in r. 40 van de *Tsamen-sprake*; ‘Sien wy’ i.p.v. ‘Sien’ in r. 49 *Tsamen-sprake*; Gheen-aert

is, op grond van de context, als spreker toegevoegd voor r. 77-84 en Wel-hem voor r. 85-104 van de *Tsamen-sprake*; ‘eenvoudige’ i.p.v. de kennelijke zetfout ‘eeuvoudige’ in r.73 van de *Naerder op-merckinge*; in ditzelfde onderdeel ook een sluithaakje i.p.v. een komma in r.160; ‘voorboden’ i.p.v. ‘voorden’ in r.173 (naar analogie van r.185 - ook ‘voorbeelden’ was mogelijk, vgl. r.176); een openingshaakje is toegevoegd in r.257.

Van de klassieke citaten is in de noten een eigen vertaling gegeven; de hiertoe gebruikte tekstedities zijn in de noten en de literatuuropgave vermeld. In enkele gevallen kon gebruik worden gemaakt van een bestaande vertaling; ook dit is in de noten verantwoord.

De Bijbelcitaten zijn in de noten weergegeven volgens de versie van de Vertaling in opdracht van het Nederlandsch Bijbelgenootschap. Het pamflet zelf bevat over het algemeen (behalve op de titelpagina en in r.160-164 van de *Naerder op-merckinge*) de tekst van de Deux-Aes-Bijbel, met spellingvarianten en omzetting van *du* en *dyn* in *ghy* en *uw*.

Van het eerste en het laatste gedicht uit het pamflet zijn latere versies bekend. Met name die in de *Zeeusche Nachtegael* zijn interessant, omdat Cats waarschijnlijk nauw betrokken was bij de samenstelling van deze bundel. De versies in de *Zeeusche Nachtegael* (III, 40-41 en III, 50-51) hebben een aangepaste titel maar vertonen voor het overige slechts spellingvarianten.

De tekst van de lofdichten

Na het pamflet zijn in deze tekstuitgave drie lofdichten van Cats bij boeken van de predikant-astronoom Philips Lansbergen opgenomen. De tekst hiervan is weergegeven naar de eerste drukken van deze boeken. Het eerste lofdicht verscheen ook in de *Zeeusche Nachtegael* (ZN III, 55-57). Deze versie vertoont slechts spellingvarianten. In de titel van het derde lofdicht hebben we de kennelijke zetfout PHILPS vervangen door PHILIPS.

Eindnoten:

53 Zie voor de gedrukte pamflettencatalogi het overzicht in H. van der Hoeven, ‘Verzamelaars en pamfletten’, p.XXVII e.v.

Aenmerckinghe op de tegenwoordige steert-sterre

De *titel* is als volgt weer te geven: ‘Opmerkingen over de thans aanwezige komeet en de huidige ontwikkelingen, zowel hier (in ons land) als in andere landen. Met een uiteenzetting over de juiste kennis, benodigd om alle tekenen des hemels en vreemde sterren te interpreteren op een goede en lovenswaardige manier - dit alles bij wijze van nieuwjaarsgeschenk, bestemd voor alle verstandige mensen.’

De *titelgravure* is te zien als een illustratie bij r. 149 e.v. van de *Tsamen-sprake*, het tweede onderdeel van het pamflet. Rechts zien we dan de heren Gheen-aert en Wel-hem, en links de heer Reyn-hart, die optreedt als arbiter in de discussie. Het is zeer waarschijnlijk dat verschillende onderdelen van de afbeelding symbolisch moeten worden opgevat. Te denken valt bijvoorbeeld aan de hond (een bekend symbool voor trouw) en aan de houding van de handen; Welhem en Gheen-aert maken de gebaren van twist en tweedracht, Reynharts rechterhand maakt het gebaar van de vreeswekkende waarschuwing, terwijl het gebaar van zijn linkerhand wellicht dat van de trouw aan het gegeven woord is. (Vgl. J. Bulwer, *Chirologia*, p. 189, G; p. 155, S, V.) Nader onderzoek zal mogelijk de precieze betekenis van de gehele afbeelding aan het licht kunnen brengen.

Het *onderschrift* bij de afbeelding is Jesaja 51:22: ‘Zo zegt uw Here, de Here en uw God, die de rechtszaak van zijn volk verdedigt: Zie, Ik neem uit uw hand den beker der bedwelming; den kelk mijner grimmigheid zult gij niet langer drinken.’

PHIB. ÿ 91a.

AENMERCKINGHE
OP DE TEGENWOORDIGE

STEERT-STERRE,

Ende den loop deſer tijden ſo hier als in ander Landen,
Met aenwijſinge vande rechte wetenſchap om alle teyke-
nen des Hemels, ende vreemde Geſterten wel ende
loffelijck uyt te leggen, alles tot een

Nieuwe Iaer gifte alle rechtſinnige Verſtanden toe-geeygent.

ESA. 51. 22.
Soſpreeckt u heerſcher de Heere ende u God die u wreeckt: Siet! ick neme den tuy-
mel-kelck, met t'ſamen den droeſem des Kelex mijnder grimmicheyde: ghy en ſult
hem niet meer drincken.

*

[1] [+]De Gecommitteerde Raden vande Heeren Staten van Zeelant,
[2] Gesien ende gheexamineert hebbende, dese aenmerckinghe op
[3] de Steert-sterre, hebben Gheadvoyeert ende Advoyeeren by[3]
[4] desen den Druck daer af ghedaen, Consenteerende dat de selve[4]
[5] soo dit exempelaer is luydende, voorts sal moghen doen
[6] drucken, ende binnen de Provintie van Zeelandt vercoopen,
[7] Gedaen int Hoff van Zeelandt tot Middelburgh den ij. Ianuarij,
[8] 1619.
[9] My present
[10] I. BORREEL.[10]

[+] AIV

[3] *Gheadvoyeert*: met instemming bezien
[4] *Consenteerende*: er in toestemmende

[10] *I. BORREEL*: Johan Boreel, van 1613-1619 pensionaris van Middelburg. Waarschijnlijk tekende hij hier in zijn functie als secretaris van de Staten van Zeeland, een ambt dat hij sinds 1615 bekleedde

* De *privilege-vermelding*, gedateerd 2 januari 1619, bevindt zich aan de keerzijde van de titelpagina. Het privilege is door Gecommitteerde Raden (te beschouwen als dagelijks bestuur van de Staten van Zeeland) verleend aan de drukker, deze zal in de aanhef van het oorspronkelijke besluit zijn genoemd, zodat in r.4 naar hem verwezen kon worden met de woorden *de selve*.

[+]Bedenckinghe[+] By ghelegentheyt van de jegenwoordighe Steert-Sterre, Op de[+] vergaderinghe van de huydendaechsche Synode.

ALs Godes weerde Soon, der menschen waren Hoeder[+]
Vercoos hier op der Eerd' een Maget tot sijn Moeder,[+]
En dat hy 't arme volck genade quam aen-bien,[3]
Wert aen des Hemels throon een nieuwe Sterr' *gesien*:[4]
Een Sterr', een wonder Sterr', die tegens ander Sterren[5-6]
Quam stieren haren loop, en ging den geest verwerren
En sluyten toe den mont van al den grooten hoop,
Die meynden te verstaen des hemels hoogen loop.[8]
Een Sterr', een wonder Sterr, een Leytsman van de Wijsen,[9-12]
Die om den nieuwen Vorst *te loven en te prijsen*
Verlieten 't Oosters lant, en traden na den Stal,
Waer in doen lach het Kint dat Vader was van al.

Een ander nieuwe Sterr' *heeft haer vergulde stralen*,
Met ongewoonen glans, op 't Aertrijck laten dalen,
Als door het Fransche lant om Godes suyver woort

[+]A2r

[+]*BEDENCKINGHE*: overwegingen

[+]*Op de*: geduid op de, in verbracht met de

[+]*Als*: toen

[+]*Hoeder*: Het beeld van Christus als hoeder of herder der mensheid keert op veel plaatsen in de Bijbel terug, bijv. Johannes 10:11 ‘Ik ben de goede herder’.

[3]*En dat*: en toen

[4]*des Hemels throon*: de hemel

[5-6]*die tegens... haren loop*: die een baan volgde, recht tegen die van de andere sterren in. Veel kometen, bijvoorbeeld de komeet van Halley, volgen inderdaad zo'n baan: de ‘verkeerde’ kant op, vergeleken met die van de planeten.

[8]*hoogen*: Zoals vaker in dit pamflet, moeten we woorden als ‘hoog’ en ‘hemel’ waarschijnlijk zowel letterlijk als figuurlijk opvatten. Vgl. r. 101-110 van de *Naerder op-merckinge*, waarin een rechtstreeks verband tussen ‘hoogte’ en ‘zuiverheid’ wordt gelegd.

[9-12]Zie voor het verhaal van de wijzen uit het Oosten: Matthéüs 2:1-12.

Wiert over al gepleecht dien grouwelijcken Moort,[16]
[+]*En even-wel nochtans, door Godes wonder wercken*,
Der Martelaren bloet was als het zaet der Kercken,[18]
En Godes heylich volck, int midden van de doot,
Wiert tot het recht geloof noch meer als oyt genoot.
Wat bracht dees Sterre goets? God quam sijn uyt-vercoren
Begroeten op een nieu, en wert als nieu geboren,[22]
Niet in der ossen stal, maer in een sacht gemoet,
Verweckt door sijne doot, gereynicht door sijn bloet.

GOD laet nu wederom haer thoonen in de wolcken
Een ongewoone Sterr', *dies is het hert der volcken*
Verslagen en verbaest; dus staet een yder stil,[27]

[16]*grouwelijcken Moort*: Kennelijk wordt hier de liquidatie van Franse Hugenoten tijdens de Bartholomeüsnacht bedoeld (23-24 augustus 1572). Een bijbehorende komeet is niet bekend, wel een supernova, waargenomen door onder anderen Tycho Brahe. Juist deze 'nieuwe ster' was het, die ernstige twijfels deed rijzen aan de juistheid van de Aristotelische opvatting dat de sfeer der sterren onveranderlijk is.

[+]A2v

[18]Het gezegde dat het bloed der martelaren het zaad der kerk is, wordt toegeschreven aan de kerkvader Cyprianus (ca. 200-258).

[22]*op een nieu*: opnieuw

[27]*verbaest*: verbijsterd

En wacht met vrees en angst wat dit beduyden wil.
Coom Godes ware Soon, coom ware Son, coom weder,[29]
Coom naerdert uwe Kerck, en dael nu immers neder
Met dijnen weerden geest, en Goddelijcke cracht,
Ter plaetse daer u werck met vlijt nu wert betracht.
Geeff dat dit nieuwe Jaer, en dese nieuwe Sterre[33-34]
Vernieuw' ons ouden mensch; drijff, lieve God, drijff verre,
Drijff uyt ons Neder-lant dien vreemden Tuymel-geest,[35]
Die over al het hert der vromen maeckt bevreest.
Coom ware Vrede-vorst, en stel doch in de stede[37]
Van desen langen twist dijn Goddelijcken vrede:
Geeff dat der menschen hert verhart gelijck een steen,[39-40]
Door dijnen sachten geest mach weder werden een.

[29]Door de gelijkenis tussen de woorden *Soon* en *Son* te benadrukken suggereert Cats hier als het ware een vanzelfsprekend verband tussen beide begrippen. Vgl. Johannes 8:12, 'Ik ben het licht der wereld'.

[33-34]*Geef dat... ouden mensch*: Het beeld van de oude mens die 'verjongd' of 'vernieuwd' moet worden, is onder meer te vinden in Epheziërs 4:17-32. Zie ook r. 12-20 van *Nieuwe-Iaer-Gifte*, het vierde onderdeel van dit pamflet, en r. 14 van *Aenden Weerden ... Philips Lansbergen*, het tweede van de daarna opgenomen lofdichten.

[35]*Tuymel-geest*: twist en tweedracht zaaiende verdwazing

[37]Het beeld van Christus als vredevorst is te vinden in Jesaja 9:5.

[39-40]De terminologie van het hart dat 'verhard' raakt, is vooral bekend van het Bijbelverhaal over de uittocht uit Egypte (Exodus 7-14).

[+]Tsamen-Sprake Nopende[+] de ieghenwoordighe *Steert-Sterre*.

[+]A3r

[+]*Nopende*: betreffende

De samenspraak wordt gevoerd door drie personen: Welhem, Gheen-aert en Reyn-hart. De twee laatste namen verwijzen duidelijk naar persoonlijke eigenschappen; het gaat om iemand met een negatieve, onverschillige aard en om iemand met de juiste mentaliteit, die rein van hart is. Mogelijk moet ook de naam Wel-hem (variant van Willem) in dergelijke zin worden opgevat: iemand die welmenend is.

***Wel-hem*.**

HEden tusschen ses en seven,
Sach ick 't nieu Ghesterte sweven,[2]
Daer nu yder, vrouch en laet,
Door de gantsche stadt van praet.
Soo 't u niet en sou mis-haghen,
'k Woud' u hier wel wat van vragen,
'k Wou wel hooren vast besluyt,[7]
Wat dit teycken doch beduyt.

[2]*'t nieu Ghesterte*: de nieuwe ster, d.w.z.: de komeet

[7]*vast besluyt*: uitsluitsel

***Gheen-aert*.**

Jck en heb my noyt vermeten,[99-28]
Yet van s'hemels loop te weten,[10]
Of van teyckens te verstaen,
Die de Sterren wijsen aen.
Ic en weet van Ram, noch Stieren,
Die ontrent den hemel swieren,
Want ick houde meest van al,
Vanden os die staet op stal.
Jck en ken geen ander Visschen,
Als die goet zijn voor de disschen[18]
Ic en weet van Crabb' of Creeft,
Als die ons het water geeft.[20]
Waer toe moghen som'ge dwasen,
Nu en dan ons ligghen rasen,[22]
Datter by en om de Maen,
Wonderlicke Dieren staen?

[9]*vermeten*: verstout, aangematigd

[9-28]Gheen-aert drijft hier natuurlijk de spot met de bekende astrologische indeling naar sterrenbeelden zoals Stier, Vissen enz.

[10]*Yet*: iets

[18]*Als ... disschen*: dan die, welke geschikt zijn voor de maaltijd

[20]*Als ... geeft*: dan die, welke het water ons biedt

[22]*Nu en dan*: telkens weer

S'hemels throon is niet geschapen,[25]
Noch voor koeyen, noch voor schapen,
't Is geluck, en groot gewin,
Can den mensch daer comen in.[28]

[25]*S'hemels throon*: de hemel

[28]*Can ... comen in*: als de mens daarin (nl. in de hemel) kan komen

Wel-hem.

'k Heb nochtans wel hooren seggen
Van die dit uyt willen legghen,
Datmen noyt comeet en siet,
Die niet sijn vergif en schiet.[32]
Hy beduyt off diere tijden,[33]
(Soomen seyt) off sware strijden,
Ofwel swarten hongers noot,[37]
Ofwel groote Meesters doot;
Som wijl oock verholen grepen,
Dieder veel int nette slepen,
Off verandering' int lant,
Dees ter eer, en die ter schant.
So ghy neerstich wilt doorsoucken
D'oude schrijvers en haer boecken
[+]Ghy sult vinden, voor gewis,
Dat dit soo de waerheyt is.
Oock indien men gaet bespeuren
Watmen heden, siet gebeuren,
Ist niet claerder als den dach
Dat de Sterre wat vermach?[48]
Sien wy niet veel selsaem dingen?
Veelderley veranderingen?
Sien wy niet een nieuwe stant[51]
Rijsen door t'geheele lant?
Maer om dat daer by te laten,[53-54]
Laet ons van wat anders praten,
Laet ons mercken off dit Vier[55-56]
Nergens thoont sijn cracht, als hier.
't Schijnt dat ooc in ander landen
Vry wat wonders is voor handen,
Spaignen, seytmen, hout den voet[59-60]
Diemen nu in Hollant doet.
Al die hooge zijn verheven
Moeten daer nu reden geven[62]
Van veel dingen lang bedeckt,
Diemen nu int lichte treckt.
Elck die wat heeft op sijn leden,[65]
Is niet al te wel te vreden,

[32]*Die... schiet*: die geen kwade gevolgen heeft

[33]*diere tijden*: tijden van (voedsel)schaarste

[37]*verholen grepen*: geheime complotten

[+]A3v

[48]*wat vermach*: bepaalde gebeurtenissen kan teweegbrengen

[51]*Rijsen*: ontstaan

[53-54]Het is opmerkelijk dat de ‘selsaem dingen’ en ‘veelderley veranderingen’ verder onbesproken blijven. Bedoeld worden kennelijk de conflicten tussen remonstranten en contraremonstranten. Wel-hem schakelt echter snel over op de buitenlandse situatie, waarbij hij nu wél namen en concrete gebeurtenissen noemt.

[55-56]Laten we eens kijken of dit vuur (deze vurige ster) alleen hier, en nergens anders, zijn macht toont.

[59-60]*hout den voet... doet*: volgt dezelfde lijn als Holland

[62]*reden geven*: rekenschap en verantwoording afleggen

[65]*op sijn leden*: op zijn geweten, zijn kerfstok

Js benepen en bevreest,
Maer die groot zijn aldermeest.
Lerma leyt daer heen getoogen,[69-10069]
Die soo hoog was op-ghevlogen,
Die de grootste was in 't hoff,
Leyt nu neder in het stoff:
Dat zijn streecken! hier en boven
Is den Cardinael verschoven,[74]
En *Voëda*, goet ghesel[75]
Js al mede buyten 't spel.[76]

Gheen-aert.
Waerom dunckt u dit so wonder?
Placht den Blixem en den donder[78]
Niet te treffen over al[79]
't Sop der bergen, niet het dal?[80]
Groote luyden cleyn te maken,
Sijn nu schier gemeene saken,
't Schijnt het is nu iuyst een tijt,
Dat een licht sijn staet ontglijt.[84]

Wel-hem.
Midd'ler tijdt is uyt Bohemen
Mè wat sonders te vernemen,[86]

[69-100]Wel-hem geeft voorbeelden van aanzienlijken wier macht wankelt. Het zijn vooral machthebbers die *godsdienstige* groeperingen onderdrukt hebben.
[69]*Lerma*: De hertog van Lerma (1552-1624) was vertrouweling van Philips III en belangrijkste machthebber in Spanje tussen 1598 en 1618. Onder zijn bewind werden honderdduizenden Morisco's (afstammelingen van de Moorse veroveraars) verdreven. Deze politiek was desastreus voor de economie van Spanje. Zelf wist Lerma zich door corruptie enorm te verrijken. In 1618 werd hij ten val gebracht door zijn zoon, de hertog van Uceda, nadat hij zich - in een laatste poging zijn macht te redden - tot kardinaal had laten benoemen.
daer heen getoogen: ten val gebracht
[74]*verschoven*: afgezet. Lerma was korte tijd kardinaal geweest (zie de vorige aant.), maar uit de toevoeging *hier en boven* zou ook kunnen worden afgeleid dat Cats juist zijn voorganger bedoelt.
[75]*Voëda*: Waarschijnlijk wordt *Uceda* bedoeld, maar deze was niet 'buyten 't spel'; hij had juist alle macht aan zich getrokken.
[76]*al mede*: eveneens
[78]*Placht*: pleegt
[79]*over al*: vooral
[80]*'t Sop*: de top
[84]*Dat ... ontglijt*: waarin een hooggeplaatst persoon zijn hoge positie kan verliezen
[86]*Mè*: mede, eveneens
wat sonders: iets bijzonders

't Mocht *Mathias* daer wel gaen,[87]
Alst *Philips* hier heeft ghedaen.[88]

[87]*Mathias*: Matthias van Oostenrijk (1557-1619), Habsburgs keizer. Tijdens zijn regering waren er vooral in Bohemen godsdienstige spanningen. Matthias was katholiek en schond herhaaldelijk de zogeheten 'Majesteitsbrief', de verzameling privileges die zijn voorganger aan de protestantse minderheid had verleend. In mei 1618 vond er een protestbijeenkomst plaats, waarna drie gehate overheidsfunctionarissen uit het raam werden gegooid (de 'defenestratie'). De protestantse opstand vormde een van de aanleidingen tot de bijzonder bloedige Dertigjarige Oorlog.

[88]*Philips*: Kennelijk wordt hier Philips II bedoeld, koning van Spanje aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog.

Oude vryheyt te verbreken,[89]
Mettet sweert Gods woort te preken,
Door gewelt en menschen bloet
Dwang te stellen aen t'gemoet,[92]
Al met strengheyt in te dringen,[93]
Niet te spreken als van dwingen,
Aen te nemen vreemden Raedt
Omghevoert door eygen baet,[96]
Hant-gevesten te verachten,[97]
Niet te passen op de clachten[98]
Die de goeGhemeynte doet,
Set de Princen uyt haer goet.
Wel, wat dunckt u, sou de sterre
Hare cracht wel alsoo verre
Strecken uyt, dat dese roe
Haer mach sijn geschreven toe?

Geen-aert.

'k Houd' dit al te mael voor leuren,[105]
En al watmen siet gebeuren
Wil ick weten noch verstaen,
Dies en treck ickt my niet aen.
'k Laet dees na de steert-ster soecken,[109]
[+]Die niet droomen als van boucken:
Jck (want t'is my beter weert)[111-116][111]
Houd' de Koye mette steert.
Soomen tot my seyt, coom eten,
Dat en sal ick niet vergeten.
Maer de steert van dese Sterr'
Swiert voor my al wat te ver.[116]
Lestmael hoord' ic eens vertellen,
Datter een van dees gesellen,
Die de Sterren, Son, en Maen
Willen op haer duym verstaen,
Datter een ging in de Sterren
Kijcken, gapen, sien, en werren,[122]
En ter wijl hy besich was
Viel hy in een diepe plas.
Seg my, zijn't niet groote sotten,
En wel weerdich om bespotten,[126]

[89]Hier begint een opsomming, eindigend met de conclusie van r. 100: dit alles zorgt ervoor dat vorsten hun macht en bezit kwijtraken.
[92]*gemoet*: hart, geweten
[93]*Al ... dringen*: alles met geweld op te leggen (aan de onderdanen)
[96]*Omghevoert door eygen baet*: verleid door hebzucht
[97]*Hant-gevesten*: overeenkomsten (te denken valt bijv. aan de Majesteitsbrief; zie de aant. bij r. 87).
[98]*passen op*: acht slaan op
[105]*leuren*: onzin
[109]*dees*: diegenen
[+]A4r
[111-116]Woordspelingen over de staart van een komeet en die van een koe; de koe bij de staart houden betekent zoveel als: met beide benen op de grond staan. Natuurlijk ontbreekt ook de woordspeling ‘kometen - kom eten’ hier niet.
[111]*want ... weert*: want dat vind ik veel belangrijker
[116]*Swiert ... ver*: gaat mij veel te hoog
[122]*gapen*: staren
werren: volledig opgaan in
[126]*wel ... bespotten*: ten volle waard om bespot te worden

Die soo verre, die soo hooch
Loopen met haer ydel oogh?[128]
Die den hemel willen meten,
En voor-seggen veel secreten,
End' en mercken niet het quaet[131]
Datter voor haer deure staet?
Ick verricht mijn eygen saken,
En ick latet yder maken
Na sijn sin, en best geval,
Elc voor 'tsijn, en God voor al.[136]

Wel-hem.

Wel hoe dus? zijn dan de menssen[137-148]
Anders niet dan drec en penssen?[138]
Sal ons hooft, gelijck een swijn,
Staech na d'eerd' gebogen zijn?[140]
Neen, wy zijn van God geschapen,
Niet om eeckels op te rapen,[142]
Off te sitten by den heert,[143]
Off te wroeten in der eert.
Maer veel eer om aen te mercken[145]
Godes wonderlijcke wercken,
Daer in dient den tijt besteet,
Alsmen niet te diep en treet.[148]
Dan hier coomter een getreden;[149]
Die sal ons, met beter reden,[150]
Connen spreken (soo ick acht)
Vande Sterr', en van haer cracht.
Dees (na dat ick sie sijn wesen)[153]
Can wel sonder spellen lesen,[154-156]
Want voorwaer ten schijnt geen geck,
Maer een vogel met een beck.

HEer, wy hebben lang gesproken,
En malcander 't hooft gebroken,
Om te weten, wat bediet
Dees Comete, diemen siet.
Opent ons doch u gevoelen,[161]
En beneemt ons ydel woelen,
Hy is weerdich, datm'hem prijst,[162]

[128]*ydel oogh*: Bedoeld wordt dat ze hun ogen niet voor een nuttig doel gebruiken.
[131]*mercken*: opmerken

[136]*Elc ... voor al*: ieder voor zich en God voor allen

[137-148]Vgl. r. 80-91 van de *Naerder op-merckinge*, het derde onderdeel van dit pamflet, en r. 1-8 van *Ghedicht ter eeren ... Philips van Lansberge*, het eerste van de daarna opgenomen lofdichten.
[137]*Wel hoe dus*?: wat nu?
[138]*Anders niet dan*: niets anders dan
drec en penssen: Bij Cats vaker gehanteerde woordcombinatie met de betekenis ‘verwerpelijk’, ‘laag bij de gronds’.
[140]*Staech na d'eerd'*: voortdurend naar de aarde
[142]*eeckels*: eikels
[143]*heert*: haard
[145]*aen te mercken*: (met aandacht) te bezien
[148]*Alsmen ... en treet*: mits men daarin niet te ver gaat
[149]*Dan ... getreden*: maar daar komt iemand aan
[150]*met beter reden*: met betere argumenten
[153]*Dees ... wesen*: deze man, naar zijn uiterlijk te oordelen
[154-156]Beide uitdrukkingen betekenen zoveel als: dit is iemand met verstand van zaken.
[161]*Opent ... gevoelen*: geef ons eens uw mening
[162]*En ... woelen*: en bevrijd ons van ons vruchteloos getob

Die den slechten onderwijst.[164]
Seg, sal't weer gaen op een kerven?[165]
Salder Prins off Coning sterven?
Sal't int lant nu anders gaen,
Alst voor desen heeft gedaen?
Isser dieren tijt voor handen?[169]
Salder pest off sieckte branden?[170]
Seg, waer toe den hemel neygt,[171]
Off wat dit ghesternte dreygt.[172]
[+]'k Weet gy hebt doch alle morgen,[173]
Met veel neersticheyt en sorgen,
Waer genomen, en gelet,
Hoe de Sterr' haer keert, en set.

Reyn-hart.

Hola! door al dit gewagen,[177]
Soum'een boer sijn cunst af vragen:[178]
Sachtjens wat, en niet te breet,[179-180]
Of gy crijgt wel cort bescheet.
Wie sal seggen int bysonder,[181]
Wat dat ons bediet dit wonder?
Wie derff seggen over-luyt[183]
Wat dit teycken doch beduyt;
Dan of yemant schoon wat wiste,[185-186]
Of besyden af wat giste,
Wie wil doch in desen tijt
Daer van spreken breet of wijt.
Wie can doch door menschen vonden[189]
'sHemels diepten recht doorgronden,
Zijn dees saken niet te hooch
Voor des menschens duyster oogh?[192]
'sHemels teyckens te bedijden,
Dunct u dat oock niet te strijden
Tegens 't woort en hooch gebodt
Van den alleen wijsen God?
God en is niet wel te vreden,
Dat den dommen mensch wil treden
In sijn diep-verborgen raet,[199]
Die ons verr' te boven gaet.
Vliet, seyt hy, dees loose lieden[201]

[164]*den slechten*: de eenvoudige (van geest)
[165]*sal't ... kerven*?: zullen er weer gevechten uitbreken?

[169]*dieren tijt*: periode van (voedsel) schaarste
[170]*branden*: heersen, teisteren
[171]*neygt*: tendeert
[172]*wat ... dreyght*: waarvoor deze ster ons waarschuwt
[+]A4V
[173]*alle morgen*: heel de morgen

[177]*gewagen*: redekavelen
[178]*een boer sijn cunst af vragen*: zegswijze met de strekking: een boer laat zich misschien zo uithoren, maar ik niet. (Vgl. F.A. Stoett, *Nederlandse spreekwoorden en gezegden*, 906)
[179-180]*Sachtjens ... cort bescheet*: kalm aan een beetje, niet zoveel praatjes, of je krijgt de kous op je kop
[181]*Wie sal ... bysonder*: wie zal concreet kunnen vertellen
[183]*over-luyt*: hardop, openlijk
[185-186]*Dan of yemant ... wat giste*: want of iemand nu al werkelijk iets zou weten, of dat hij zomaar iets veronderstelde
[189]*menschen vonden*: menselijke kunstgrepen
[192]*duyster oogh*: Hier mogelijk zowel letterlijk op te vatten (‘beperkt gezichtsvermogen’) als figuurlijk (‘onverlichte geest’).
[199]*raet*: (raads)besluit
[201]*Vliet*: vermijd

Die daer teykens gaen bedieden;
Onder u zy niet genoemt
Die van waer te seggen roemt,†
God die doet den wijsen rasen,
En hy steltse by de dwasen,
Als hy dingen noch bedeckt,[207-208]
Wt des hemels teykens trect.††
'k Weet dat veel geleerde luyden
Dit wat anders willen duyden,
Dan den gront, en rechten sin[211]
Heeft al vry wat cruymen in.[212]
't Is genouch voor ons te weten,
Dat de steerten der Cometen
Voor gewis ons beelden aff
Teykens van des Heeren straff.*
Latet ons daer laten blijven,[217]

[229-231]Deut. 18:10-11, 'Onder u zal er niemand worden aangetroffen, [die zijn zoon of zijn dochter door het vuur doet gaan, die waarzeggerij pleegt,] geen [wichelaar, uitlegger van voortekenen, of] tovenaar, geen bezweerder, niemand, die den geest van een dode of een waarzeggenden geest ondervraagt of die de doden raadpleegt.'

[207-208]*Als hy ... trect*: als hij (nl. de wijze) dingen die nog in het verborgene liggen wil afleiden uit de tekenen des hemels

[232-234]Jes. 44:25, '... die de tekenen der leugenprofeten te niet doe en de waarzeggers als dwazen aan de kaak stel; die de wijzen doe terugwijken en hun kennis tot dwaasheid maak ...'

[211]*den gront, en rechten sin*: de diepere gronden en de werkelijke betekenis

[212]*Heeft al vry wat cruymen in*: is bijzonder gecompliceerd

[235-236]Deut 28:47, 'Omdat gij den Here, uw God, niet met vreugde en blijdschap gediend hebt vanwege al uw overvloed...' (waarop volgt: '... zult gij de vijanden, die de Here tegen u zal doen optrekken, dienen, onder honger en dorst, in naaktheid en met gebrek aan alles'. Vgl. r. 167 van de hierna.)

[217]*Latet ... blijven*: laten we ons daartoe beperken

† Deut. 18.11. Dat onder u niet gevonden en worde een Toovenaer, off een Besweerder, off een Waer-segger, off een Teecken-bedieder, off een die de dooden vrage.[229-231]

†† Esa. 44. 25. Die de teeckenen der Waer-seggers te niete, ende de Voorseggers dul maeckt: die de Wijsen te rugge keert, ende hare conste ter dwaesheyt maeckt.[232-234]

* Deut. 28. 47. Dat ghy den Heere uwen God niet gedient en hebt, met vreucht ende lust uwes herten, doe ghy allerley genouch haddet.[235-236]

En den geest niet hooger drijven,[218-219]
Maer ons lichaem buygen neer,
Dat God 't quade van ons weer.
Dan wilt ghy een regel weten,[221-228]
Hoemen teykens en Cometen,
Wt moet legghen, en verstaen,
Hoort ick sal't u wijsen aen:
Wilt sulck een bedietsel geven,
Dat verbetering' van leven
Mach ontstaen in elcx gemoet,
Soo is u uytlegging' goet.

[218-219]Opnieuw kunnen we hier woorden als ‘hooger’ en ‘neer’ zowel letterlijk als figuurlijk opvatten. Vgl. r. 101-110 van de *Naerder op-merckinge*, het derde onderdeel van het pamflet.

[221-228]Dat deze regels cursief gezet zijn, benadrukt nog eens dat hier kennelijk de moraal van het verhaal te lezen valt. Wanneer we ons de samenspraak voorstellen als toneelstukje, zouden deze regels door de drie personages tezamen tot het publiek gericht kunnen worden.

[+]Naerder[+] op-merckinge over de Cometen ende andere teykens des hemels.

ALsoo den Autheur van het voor-gaende gedicht schijnt in het[1] selve, door voorstellinge van dry persoonen van verscheyden[2-3] bedenckinghe, te hebben willen af-beelden het ghemeene[3-4] gevoelen der menschen in materie van Gesterten (dat veeltijts in
[5] drien sich schijnt te verdeelen) Soo heeft ons goet gedacht wat[5] naerder opmerckinge over dese voorgeslagen bedenckinge den gunstighen Leser voor te stellen, op dat hy wat breeder stoffe soude[77] moghen hebben om van dese ende dierghelijcke saken yet wes te connen oordeelen. Wy houden dan, volgens het voor-ghestelde[9]
[10] gedicht, datter zijn dry-derley soorten van menschen, elck op een[10-11] bysondere wijse van de Ghesterten des hemels ghevoelende, van de welcke de eerste soorte de sterren en teykenen des hemels soo veel toeschrijven, datse meynen alle het doen ende laten van alle[13] menschen int gemeen, ende van yder mensche int bysonder, niet
[15] alleenlick daer door veroorsaeckt te wesen, maer daer en boven als inde selve ghelesen, ende daer uyt voorseyt te connen werden. De tweede soorte, in tegendeel van het voorgaende, gansch aende aertsche dingen als vernaghelt ende vast gemaeckt zijnde, treckt[18] sich de Sterren en teyckens des hemels (t'sy dan ghewoonlick ofte[19-20]
[20] ongewoonlick) int alderminste niet aen, als dinghen die niet om t'lijf en hebben: achtende nauwelick de pijne weert haer ooghen[21] op te slaen ten hemel om die te beschouwen, ofte haer sinnen[22-23] innewaerts te trecken om die te

[+]Bir

[+]*Naerder*: nadere, aanvullende

[1]*Alsoo den Autheur*: aangezien de auteur. Dit zou erop kunnen wijzen dat er verschillende auteurs aan het werk zijn geweest, maar destijds (zoals ook nu nog wel) verwezen schrijvers dikwijls naar zichzelf als naar 'de auteur'.
[2-3]*van verscheyden bedenckinghe*: met verschillende meningen
[3-4]*het ghemeene gevoelen*: de algemene opinie
[5]*Soo*: zet *Alsoo* uit r. 1 voort, dus: 'Aangezien ... *daarom* ...'
[7]*gunstighen*: welwillende
[7]*breeder stoffe*: meer materiaal
[9]*Wy houden*: wij zijn van mening
[10-11]*elck ... ghevoelende*: elk met zijn eigen visie op de sterren
[13]*toeschrijven*: macht, invloed toeschrijven
[18]*vernaghelt ende vast gemaeckt*: vastgenageld, geheel en al eraan gebonden
[19-20]*t'sy dan ghewoonlick ofte ongewoonlick*: ongeacht of het nu gewone dan wel ongewone (sterren en tekenen des hemels) zijn. Vgl. r. 127-140, waarin dit onderscheid nader wordt toegelicht.
[21]*pijne*: moeite
[22-23]*ofte ... bedencken*: of hun gedachten naar binnen te richten om erover na te denken

bedencken. Die vande derde soorte, de middelmaticheyt verkiesende, houden het ghebruyck[24]

[25] ende beschouwinghe soo van ghewoonlicke Sterren als vande Cometen ende diergelijck gheoorloft en loffelick; bemerckende[26-28] de selve niet verder dan ghelijck hier naer breder sal gheseyt werden.

[+]Wat aengaet het ghevolen vande eerste soorte van menschen,[29-41]

[30] te weten van de ghene die het gheluck ende ongheluck eens yders uyt de sterren willen afnemen, alhoewel het selve inde hoofden van vele, door de misleydinge van eenige waen-wijse

[24]*de middelmaticheyt*: de middenweg; volgens de auteur kennelijk de juiste zienswijze.
het ghebruyck: de toepassing van kennis

[26-28]*bemerckende ... gheseyt werden*: maar slaan er slechts in zoverre acht op, als hierna nog nader zal worden uiteengezet

[+]Biv

[29-41]Deze passage, in feite één hoofdzin met een aantal bijzinnen, valt als volgt te lezen: 'Wat aengaet ... willen afnemen, stellen wy (alhoewel het selve ... seer diepe is geplaetst) evenwel nochtans als vast en seker dat het selve niet alleenlijck ... behoort verworpen te werden (als strijdende ... Deut. 18.9), maer daer en boven dat het selve ... behoorde gebracht te werden.'

Sterre-geleerde, seer diepe is geplaetst, Evenwel nochtans stellen wy als vast en seker dat het selve niet alleenlijck by alle Godsali-[34]
[35] ghe behoort afgekeurt ende geheelijck verworpen te werden, als strijdende tegens de eeuwige voorsienicheyt Godes, als de menschen belastende met onnutte sorge, ende als duydelijck ende oock by goede gevolch-redenen in Gods woort verboden zijnde,[38] Jere. 10. 2. Deut. 18. 9. Maer daer en boven dat het selve, als[39]
[40] schadelijck voor het borgerlick leven, gantsch en al in vergetentheyt en ongebruyck behoorde gebracht te werden.

De redenen van t'gunt voorschreven is, hier int bysonder by[42-43] te brengen soude vry wat te lanck vallen voor desen tijt: t'sal misschien elders te passe comen. Dit is allenthalven blijckelick,[44]
[45] selfs by de daghelijcksche ondervindinghe, dat het meerendeel vande gene die hun met dese gheluck-voorsegginghe zijn bemoyende,[46] veeltijts niet anders en doen, als datse de ooren vande[47-51] ghene diese gehoor geven, verrijcken met woorden, maer vullen haer eygen beurse metter daet, ende voor een ydel toecoomstich
[50] gewin draghen sy, met meerder sekerheyt, het jeghenwoordighe met hun wech. Eene van de oude wijs-gierige, strijct dese slach[5151-53] van volck, met een

[34]*Godsalighe*: godvruchtige mensen

[38]*gevolch-redenen*: argumenten
[39]*Jere.* 10.2.: Jeremia 10:2, 'Zo zegt de Here: Gewent u niet aan den weg der volken en schrikt niet voor de tekenen aan den hemel, omdat de volken daarvoor schrikken.' (Vgl. ook r. 266).

Deut. 18.9.: Deuteronomium 18:9, 'Wanneer gij gekomen zijt in het land dat de Here, uw God, u geven zal, dan zult gij niet leren doen naar de gruwelen van die volken.' (Waarna volgt het geciteerde in r. 229 van de *Tsamen-sprake*.)
[42-43]*De redenen ... by te brengen*: specifieke argumenten te geven voor al datgene wat ik zojuist heb opgemerkt
[44]*Dit is allenthalven blijckelick*: zoveel is in elk geval wel duidelijk
[46]*gheluck-voorsegginghe*: voorspellingen van het lot, van de toekomst
[47-51]Deze gedachte wordt door Accius, geciteerd in Aulus Gellius' *Noctes Atticae* (XIV, I, 34), geformuleerd als woordspeling: de voorspellers vullen de oren (*aures*) van de goedgelovigen, met wier geld (*auro*) zij zich verrijken.
[51]*Eene ... wijs-gierige*: deze klassieke wijsgeer is Favorinus, geciteerd door Aulus Gellius in *Noctes Atticae* XIV, I, 36.
[51-53]*strijct ... aerdelicken deur*: rekent op een fraaie manier af met

geestige maniere van reden-cavelen, aerdelicken[52] deur, in deser manieren: *De Waer-seggers* (seyt hy) *sullen u off voorspoet toe-seggen, ofte wel tegenspoet: Indiense u voorspoet toeseggen,*[54]

[55] *ende daer en volgt niet na, soo suldy ellendich zijn, door ydele hope, ende 't vergeefs wachten. Indiense u tegenspoet voor-seggen, ende dattet gelogen zy, soo suldy qualijcken daer aen zijn, altijt sitterende door ydele vreese. Indiense u ongeluck toe-seggen, ende dattet u*[58] *over-coomt, soo zijdy tweesins catyvich, d'eerste-mael door vreese van het*[59]

[60] *toecomende ongeval, ten tweeden door 't gevoel van het tegenwoordige.*[60] *Indiense u voorspoet toe-seggen, ende het gewert u, soo en isset oock selfs dan niet ter degen, want het langduyrich hopen ende verlangen sal u de*[62] [+]*smaeck van u toecomende vreucht gantsch ende al vruchteloos maken*. Want sekerlick t'gunt datmen tusschen hopen ende duchten, naer

[65] een heet ende langh-duyrich verwachten, ten langhen lesten eerst becoomt, is voor al dier genouch betaelt. In der vougen, hoemen[66] dese sake went off keert, sy valt altijt qualicken uyt voor de gene die na dese ketelende beuselingen het oore jeucket. Want ten is[68] niet min een aerdige, als waerachtige spreucke, die van dese[69]

[70] voorseggers geseyt wert, *Quantum Astronomi metiuntur, tantum*[70-71] *Astrologi mentiuntur*. Om welcke ende andere redenen hier te lang om verhalen, zijnder wel te rechte scherpe wetten tegens

[52] *geestige maniere van reden-cavelen*: spitsvondige redenering

[54] *toe-seggen*: beloven, voorspellen

[58] *sitterende*: sidderend, bevend

[59] *catyvich*: ongelukkig

[60] *ongeval*: ongeluk

[62] *ter degen*: volmaakt

[+] B2r

[66] *is voor al dier genouch betaelt*: is van te voren al veel te duur betaald (met al dat hopen en vrezen)

[68] *die na dese ... jeucket*: die zo graag deze verleidelijke beuzelpraatjes wil horen

[69] *waerachtige*: ware

[70-71] *Quantum ... mentiuntur*: woordspeling met de strekking: zoveel als de astronomen meten en uitrekenen, zoveel liegen de astrologen

soodanige bedriegers der eenvoudige by de gheschrevene rechten ghestelt *L.5.C. de Malef. & Mathem. Nemo aruspicem consulat vel*[74-79]

[75] *Mathematicum, nemo ariolum. Augurum & vatum prava confessio conticescat. Chaldæi ac cæteri, quos maleficos ob facinorum magnitudinem vulgus appellat, nec ad hanc partem aliquid moliantur. Sileat omnibus perpetuò divinandi curiositas. Etenim supplicio capitis ferietur gladio vltore prostratus, quicunque jussis nostris obsequium denegaverit*.

[74-79]Deze tekst behoort tot de *Codex Iustinianus*, een verzameling wetsteksten uit het *Corpus Iuris Civilis* (IX, XVIII, 5). Onder het opschrift *De maleficis et mathematicis et ceteris similibus* ('Over de waarzeggers, de [astrologische] voorspellers en andere, soortgelijke lieden') wordt daar het volgende verordend: 'Laat niemand een uitlegger van de offertekenen raadplegen, dan wel een [astrologisch] voorspeller, niemand ook een waarzegger. Laten de verwerpelijke bekentenissen aan vogelwichelaars en zieners ophouden. Chaldeeën, tovenaars en anderen, die door het volk "boosdoeners" worden genoemd vanwege de ernst hunner misdaden, dienen niet langer als zodanig te fungeren. Laat bij een ieder de nieuwsgierigheid betreffende voorspellingen afgelopen zijn. Want ieder die onze verordeningen niet gehoorzaamt, zal de doodstraf krijgen en door het wrekende zwaard ter aarde geworpen worden.'

[80] Wat het gevoelen van de tweede soorte van menschen[80] belangt, voorwaer ick en weet niet wat de selve mogen dencken,[8181-91] waerom sy lieden metten hoofde oppe-waerts van God almachtich gheschapen zijn, ofte waerom den selven goeden God soo veel heerlicke schepselen (die sijne heerlickheyt verclaren, ende het[84]
[85] werck sijner handen vercondigen, gelijck David seydt Psal. 19.1.)[85] recht boven hun hoofden, soo opentlick ende int gesichte van[88-89] yder, heeft gestelt; nademael sy-lieden de selve als ongemerct[89] daer henen willen laten gaen, de zenuwen van alle hare vijff sinnen alleenlic op-spannende om eenige ydele ende nietige
[90] dingen na te jagen, die in vergelijckinge van de hooge ende hemelsche schepselen minder zijn als stoff der aerden. Soude-men niet met veel beter gront ende bondiger redenen, het zilver ende gout mogen laten in de diepten der aerden, daer het van God almachtich[93] schijnt als verborgen, ende de menschen ontleyt te[94]
[95] wesen, op dat den sulcken door de moeyelickheydt van dat te becomen, de begeerte daer van soude aff-legghen, liever dan[+]datmen de selve met soo bloedigen arbeyt ende menichvuldige ghevaerlickheydt, schier uytten affgront selfs, immers uyt het inghewant[98] der aerden zoo vierichlicken soude gaen op-halen. En[99]
[100] dencken soodanige menschen niet, dat hoese dieper in der aerde graven, hoese verder van den hemel aff-wijcken? En wetense niet dat na de ordeninge der dingen, gelijck die by God van den[102]

[80]*het gevoelen*: de mening
[81]*belangt*: betreft
[81-91]Vergelijk r. 137-148 van de *Tsamen-sprake* in dit pamflet, en r. 1-16 van *Ghedicht ter eeren ... Philips van Lansberge*, het eerste lofdicht. Een soortgelijke redenering vinden we bij vele klassieke auteurs, bijv. Cicero (*De natura deorum*, II, LVI, 140) en Seneca (*De otio*, V, 3 e.v.; *Naturales Quaestiones* I, 7).
[84]*schepselen*: scheppingen
[85]*Psal. 19.1.*: Vgl. Ps. 19:2, 'De hemelen vertellen Gods eer, en het uitspansel verkondigt het werk zijner handen.'
[8787-88]
[87]: aangezien: onopgemerkt willen laten
[88-89]*hare vijff sinnen*: hun vijf zintuigen
[89]*op-spannende*: inspannende
eenige: allerhande
[93]*daer*: alwaar
[94]*de menschen ontleyt*: van de mensen weggehouden
[+]B2v
[98]*schier uytten affgront selfs*: welhaast uit de onderwereld zelf
[99]*op-halen*: omhoog halen
[102]*na de ordeninge der dingen*: volgens de ordening, de hiërarchie der dingen. De neoplatonische opvatting dat al het geschapene volgens een goddelijke hiërarchie gestructureerd is, kunnen we ons als achtergrond denken bij allerlei plaatsen in het pamflet waar sprake is van hoog en laag, hemel en aarde. Steeds wordt een onlosmakelijk verband gesuggereerd tussen 'hoogte' en 'zuiverheid'. (Vgl. ook A. Lovejoy, *The great chain of being* en E.M.H. Tillyard, *The Eiizabethan world picture*.)

beginne gestelt is, hoe eenich schepsel hooger is, hoe het selve[103] oock heerlicker ende suyverder is? Ende in tegendeel van dien,
[105] hoe eenich dingh aertscher ende onreynder is, hoe het leeger[105] geplaetst is? Het water is van suyverder aert als de aerde, dies isset in sijn oorspronckelicke gestaltenisse hoogher als de aerde; de lucht is edelder als het water, het vier als de lucht, den hemel als het vier, ende dien volgende elck na gelijckmaticheyt sijner[109-110]
[110] reynicheyt, oock hooger in gelegentheyt ofte gestaltenisse. Het[110-112] welcke oogh-schijnelick alsoo zijnde, soo zijnse dan dwaeslick bedocht, die de hoochste ende mitsdien de suyverste dingen, die God de Heere ons als open ende voor oogen gestelt heeft, achter[113-114] rugge laten, ende gaen daerentegen gelijck mollen in de aerde
[115] ligghen wroeten, om t'gunt dat by gevolgh van de voorgaende[115-116] reden-cavelinghe het onsuyverste van allen moeste zijn, ghenouchsaem[116-117] in spijt van God almachtich op te halen ende te voorschijn te brengen. Sy doen dan wel ende wijsselick, die hare herten ende oogen eerbiedelick ten hemel verheffende, beschou-
[120] wen de heerlickheyt des Scheppers in die plaetse daer de onse te[120-121] soucken is.

Ende onder dese begrijpen wy die van het derde ghevoelen hier vooren aengheroert, ende houden dat soodanigen gebruyck[123] ende beschouwinghe des hemels ende der sterren, volghens den
[125] inhout der H. Schrift, niet alleenlick volcomelick gheoorloft sy; maer oock sonderlinge dienstich voor het menschelick gheslachte.[126] Dan, om wat naerder hier van te handelen, dient gelet dat de[127] Gesterten en loop des hemels ofte ordinare ende ghewoon, ofte extraordinare ende ongewoon zijn: nopende de ghewoonlicke[129]
[130] ofte ordinare, wy houden dat de selve niet alleenlijck tot[130] onderscheydinge der tijden en saysoenen des Iaers, tot kennisse[+]van Vloet en Ebbe des Zees, tot bestieringe vanden Schip-vaert;[132] maer selfs oock tot voor-wetenschap van het ghewoonlick weder in elcke tijden des jaers, en selfs oock daer en boven in
[135] verscheydene andere ghevallen (Luc. 12. 54.) dienstich ende gheoorloft[135] te zijn. Wat aengaet de ongewoonlicke verschijninghe van sterren, ofte eenige veranderinge in den loop der hemelscher lichten, wy houden dat de selve

[103] *hoe eenich schepsel hooger is*: hoe hoger enige schepping zich bevindt
[105] *leeger*: lager
[109-110] *ende dien volgende ... gestaltenisse*: en zo is ieder ding hoger qua positie of uiterlijk, naarmate het zuiverder is
[110-112] *Het welcke ... bedocht*: en aangezien dit zo evident het geval is, zijn diegenen wel zeer onverstandig
[113-114] *achter rugge laten*: de rug toekeren
[115-116] *t'gunt dat ... reden-cavelinghe*: datgene wat volgens de voorgaande redenering
[116-117] *ghenouchsaem in spijt van*: volstrekt in strijd met de wens van
[120-121] *die plaetse ... soucken is*: die plaats (nl. de hemel) waar onze zaligheid te vinden is
[123] *ende houden*: en wij zijn van mening
[126] *sonderlinge dienstich*: buitengewoon nuttig
[127] *Dan ... dient gelet*: want, om hier wat nader op in te gaan, we moeten opmerken
[129] *nopende*: voor wat betreft
[130] *wy houden*: wij zijn van mening
[+] B3r
[132] *bestieringe*: het in goede banen leiden
[135] *Luc. 12.54*: Luc. 12:54, 'Hij zeide ook tot de scharen: Wanneer gij een wolk ziet opkomen in het Westen, zegt gij dadelijk: Er komt regen, en het gebeurt.'

ontwijfelicke teykenen zijn dat God almachtich als dan voor heeft yet sonderlincx ende buyten[139-140]

[140] gewoonte op den aertbodem int werck te stellen als by exempel. Ten tijde Josue lesen wy de Sonne en Mane stille gestaen te[141] hebben, ten eynde Gods volck een volcomen victorie soude wech

[139-140] *als dan ... by exempel*: dan van plan is iets bijzonders en ongewoons op de aarde te laten plaatsvinden, bij wijze van waarschuwend voorbeeld.

[141] *Ten tijde Josue lesen wy*: wij lezen dat ten tijde van Jozua

dragen van hare vyanden, Ios. 10. 13. Ten tijde Hiskie ginck de[143] Sonne thien linien te rugge, om den Coninck, die sijn leven
[145] ontseyt was, van vijfthien jaer byvouchsel tot sijne dagen te versekeren, Esa. 38.8. Reg. 4.20. Ten tijde vande geboorte Christi,[146] isser een nieuwe sterre aenden hemel gesien geweest loopende rechts teghens den loop van andere sterren, om de Wijse van[148] oosten te leyden tot den nieuwen geboren Coninck der Ioden, den
[150] Salichmaker des werelts, Matth. 2. 2. Ten tijde van Christi doot[150] aen het cruyce, wert de Sonne duyster van de seste tot de neghender ure, om te betuyghen

[143]*Ios. 10.13*: Jozua 10:13, 'En de zon stond stil en de maan bleef staan, totdat het volk zich op zijn vijanden gewroken had. Is dit niet geschreven in het Boek des Oprechten? De zon nu bleef staan midden aan den hemel en haastte zich niet onder te gaan omstreeks een vollen dag.'
Ten tijde Hiskie: in de tijd van Hizkia (H. is de koning over wie de volgende passage uit Jesaja gaat.)
[146]*Esa. 38.8*.: Vgl. Jesaja 38:4-8, 'Toen kwam het woord des Heren tot Jesaja: Ga en zeg tot Hizkia: [...] Ik heb uw gebed gehoord, Ik heb uw tranen gezien; zie, Ik zal aan uw levensdagen vijftien jaar toevoegen [...] zie, Ik doe de schaduw op de treden waarlangs zij door de zon op de trap van Achaz is afgedaald, weer tien treden teruggaan. En de zon ging tien treden terug op de treden die zij gedaald was.'
Reg. 4.20.: Mogelijk wordt hier Richteren 5:20 bedoeld, 'Van den hemel streden de sterren, vanuit haar banen streden zij tegen Sisera.'
[148]*rechts teghens*: recht tegen ... in. Vgl. ook r. 5-6 van *Bedenckinghe*, het eerste gedicht van dit pamflet.
[150]*Matth. 2.2*.: Matthéüs 2:2, 'Want wij hebben zijn ster in het Oosten gezien en wij zijn gekomen om Hem hulde te bewijzen.'

den doot vanden Vorst des levens. Matth. 27. 45. welcke duysternisse gesien sijnde by[153153-156] Dionisius Areopagita Athenienser, een voortreffelijck Sterre-ge-[154]
[155] leerde, niet veroorsaeckt te werden door eenighe ghewoonlicke[155-156] Eclipsis, (midts de Mane doen vol was) riep uyt; *Ofte het maecksel*[156] *des werelts moet t onder gaen, ofte den God der natueren is in lijden*. Ezechiel, van Gode gelast sijnde den onderganck Ægipti te voorseggen, stelt voor eerst als voorboden dese extraordinaris

[153]*Matth. 27.45.*: Matthéüs 27:45, 'En van het zesde uur afkwam er duisternis over het gehele land tot het negende uur.'

[153-156]*welcke duysternisse ... riep uyt*: Als volgt te lezen: Dionysius ... zag dat deze duisternis niet veroorzaakt werd door ... en riep (daarom) uit:

[154]*Dionisius Areopagita Athenienser*: Dionysius de Areopagiet, in Handelingen 17:34 genoemd als bekeerling van Paulus tijdens diens verblijf in Athene. Kennelijk is hier echter de 'Pseudo-Dionysius de Areopagiet' bedoeld, Byzantijns auteur van mystieke geschriften, die doorging voor de genoemde volgeling van Paulus maar waarschijnlijk in de tweede helft van de vijfde eeuw leefde. Het is aannemelijk dat Cats het verhaal ontleend heeft aan Frytschius (zie r. 255), die Dionysius laat zeggen: *Aut Deus naturæ patitur, aut mundi machina dissolvetur*.

[155-156]*eenighe ghewoonlicke Eclipsis*: een gewone zonsverduistering

156 *midts de Mane doen vol was*: aangezien het toen volle maan was. (Een zonsverduistering is bij volle maan niet mogelijk.) *het maecksel*: het samenstel

[160] teykenen, *Wanneer ick u uyt doen sal* (seyt hy) *wil ick den hemel*[160-164] *bedecken, ende sijne sterren verduysteren ende de Sonne met wolcken overdecken, ende de Mane sal niet meer schijnen, alle lichten des hemels wil ick aen u laten doncker werden, ende ic wil eene duysternisse in uwen lande maken, spreeckt de Heere*. God dreycht oock sijn volck datter[164]
[165] teykenen onder hun sullen zijn, ende aen haren zade, om dat sy[165] den Heere haren God niet gedient en hebben met vreucht ende[+]lust des herten, Deut. 28. 47. Godes woort getuycht evenwel dat[167] voor de toecomste Christi teykenen sullen zijn in Sonne Mane[168] ende Sterren.

[170] Wt allen welcken duydelick connende bevonden werden dat ongewoonlicke teykenen des hemels, die by God den Heere aen de menschen verthoont werden, voor het meerendeel sijn als voorboden van eenighe toecomende swaricheden op der aerden. Soo en is niet vreemt dat van alle oude hercomen Sterren met[174]
[175] Steerten, en dierghelijcke teykenen by de treffelickste verstanden van alle eeuwen zijn gheacht gheweest als voorbeelden van[176] eenighe sonderlinghe veranderinghe onder den menschen, meestendeel hellende tot eenighe droevige uyt-coomste, en midts dien[178] met hare vierighe en bloedige straelen als Godes Roede inde lucht
[180] verthoonende; waer van dit de tacken plachten te wesen Diere[180180-182] tijden, Pestilentiale sieckten, aenstaende Oorlooghen, doot van Princen, en veranderinge inde staet vanden lande; Sulcx dat veel[182] ervaren persoonen die hun werck maken van na te spooren d'oorsaken vant verloop vande staet van Landen ende rijcken den
[185] Comeet, als een vande sonderlincxste voorboden van soodanige veranderinge, in haer Schriften zijn voorstellende. T'is oock (onses oordeels) in dese materie

[160-164]Deze passage is de tekst van Ezechiël 32:7-8, 'Wanneer Ik u uitblus, befloers Ik den hemel en verduister Ik de sterren, de zon overdek Ik met wolken, en de maan doet haar licht niet schijnen. Al de stralende lichten aan den hemel verduister Ik om uwentwil: duisternis breng Ik over uw land - luidt het woord van den Here Here.'
[164]*dreycht*: waarschuwt
[165]*ende aen haren zade*: en onder hun nageslacht
[+]B3V
[167]*Deut. 28.47.*: Deuteronomium 28:47, 'Omdat gij den Here, uw God, niet met vreugde en blijdschap gediend hebt vanwege al uw overvloed ...' (Vgl. r. 235 van de *Tsamen-sprake*.)
[168]*voor de toecomste Christi*: bij de wederkomst van Christus. Vgl. bijv. Lucas 21:25-28, 'En er zullen tekenen zijn aan zon en maan en sterren [...] En dan zullen zij den Zoon des mensen zien komen op een wolk ...'
[174]*van alle oude hercomen*: volgens de overlevering, van oudsher
[176]*gheacht*: beschouwd
[178]*hellende tot*: tenderend naar *midts dien*: dienovereenkomstig
[180]*verthoonende*: Lees: *haer verthoonende* (zich vertonend).
[180-182]*waer van ... lande*: van welke roede dit de twijgen plegen te zijn: schaarsteperioden, (pest)epidemieën, komende oorlogen, dood van vorsten, en politieke omwentelingen
[182]*Sulcx*: vandaar

seer bedenckelick dat de Poeten[187] (die al dickwils Propheten zijn) al hoe wel seer verscheyden van[189-190] tijde, nochtans gheensins verscheyden van gevoelen, ghenoechsaem
[190] uyt eenen monde met uytgesochte schrick-woorden, de ysclicke vervaerlickheyt van dit vremde Ghesterte in hun gedichten ons hebben voorghestelt, de selve toeschrijvende gheheelick soodanige eygenschap en cracht als vooren is gheseyt. Welcker ghetuyghenisse (immers der voornaemster) wy goet hebben[194]
[195] gevonden, voor de gene die de tale verstaen, hier by te voughen, eensdeels om de cracht vande bysondere woorden, in dit stuc[196-197] aerdichlick naer den eysch vanden wercke by henlien ghebruyckt, den verstandighen int bedencken te gheven; anderdeel om dat uyt der selver ghedichten vry wat dieper op-merekinghen, als uyt

[187] *bedenckelick*: opmerkenswaardig
[189-190] *ghenoechsaem uyt eenen monde*: met grote eenstemmigheid
[194] *immers*: althans
[196-197] *de bysondere ... ghebruyckt*: de specifieke woorden betreffende dit onderwerp, op fraaie wijze aangepast aan de eisen van hun werken

[200] t'gunt vooren is gheseydt, ghenomen can werden; ende ten lesten[+]om d'over een coomste van soo veel treffelijcke verstanden van verscheyden eeuwen in dese materie den leser voor ooghen te stellen. Wel aen dan, gunstighe Leser, laet ons dit wel-sprekende[203] volck met haer ander-halve-voet-woorden in haer eygen tale elck[204] **[205]** op een bysondere wijse eens hooren donderen.[205]

[+]B4r

[203] *gunstighe*: welwillende

[204] *haer ander-halve-voet-woorden*: hun woorden van anderhalve voet lang.

[205] *donderen*: Dit staat in verband met de *Pharsalia* van Marcus Annaeus Lucanus (39-65 n. Chr.), I, 526-529. (De editie van Duff geeft *mutantem* i.p.v. *minitantem* in de laatste regel.) De vertaling luidt als volgt:
'De duistere nachten zagen onbekende sterren, een hemel die brandde van vurige vlammen, fakkels die dwars door de lege ruimte van het hemelgewelf vlogen, en het haar van de vreeswekkende ster, de komeet die beslist over het lot van vorsten.'

Lucan. I. Phar.[206]
Ignota obscuraæ viderunt sidera noctes,
Ardentemque polum flammis, cæloque volantes
Obliquas per inane faces, crinemque timendi
Sideris, & terris minitantem regna Cometam.

[206] *Lucan. I. Phar.*: Dit staat in verband met de *Pharsalia* van Marcus Annaeus Lucanus (39-65 n. Chr.), I, 526-529. (De editie van Duff geeft *mutantem* i.p.v. *minitantem* in de laatste regel.) De vertaling luidt als volgt:
'De duistere nachten zagen onbekende sterren, een hemel die brandde van vurige vlammen, fakkels die dwars door de lege ruimte van het hemelgewelf vlogen, en het haar van de vreeswekkende ster, de komeet die beslist over het lot van vorsten.'

Sil. Ital. lib. I.[211]
Crine vt flammifero terret fera regna Cometes
Sanguineum spargens ignem, vomit atra rubentes.
Fax cælo radios, & saenâ luce coruscum
Scintillat sidus, terrisque extrema minatur.

[211] *Sil. Ital. lib. I.*: Deze regels zijn te vinden in de *Punica* van Silius Italicus Tiberius Catius Asconius (26-101 n. Chr.), I, 460-464. (De editie van Duff geeft *saeva* i.p.v. *saena* in r. 212.) In vertaling:

'... zoals een komeet met zijn brandende staart trotse heersers doet beven, bloedrood vuur spuitend; de noodlottige fakkel braakt bloedrode stralen uit de hemel en de fonkelende ster schittert met een huiveringwekkend licht en bedreigt de aarde met de ondergang.'

Idem. lib. 8.[216]
Regnorum eversor rubuit lethale Cometes.

[216]*Idem. lib. 8*.: Boek VIII, r. 637 van de *Punica*. Vertaald (met toevoeging van de woorden *non usus crine corusco* uit de vorige regel) staat er dit:
'... en meer dan één komeet met schitterende staart, vernietiger van vorsten, vertoonde zijn dood en verderf brengende glans.'

Sen. in Octa.[218]
Vidimus cælo jubar
Ardens, Cometam pandere infestam facem.

[218]*Sen. in Octa.*: Lucius Annaeus Seneca (ca. 5 v. Chr. - 65 n. Chr.); aan hem is lange tijd het drama *Octavia* toegeschreven. Het citaat is r. 231-232:
'Wij zagen een gloeiend schijnsel aan de hemel, wij zagen een komeet zijn onheilspellende fakkel uitwaaieren ...'

Claudian. I. de Pro. rap.[221]
Præceps sanguineo delabitur igne Cometes
Prodigiale rubens.....crine minaci
Nuntiat aut ratibus ventos, aut vrbibus hostes.

[221]*Claudian. I. de Pro. rap.*: Claudius Claudianus (ca. 400 n. Chr.) schreef *De raptu Proserpinæ* (De schaking van Proserpina). We zien hier de regels 233-235 van Boek I (de editie van Platnauer geeft *praepes* i.p.v. *praeceps* in l. 222):
'...zoals een komeet zich naar beneden stort met bloedrood vuur, een brandend voorteken ... met zijn dreigende staart betekent hij voor schepen: storm, en voor steden: vijandelijke aanvallen.'

Idem.[225]
Et nunquam cœlo spectatum impune Cometam.

[225]*Idem.*: De geciteerde regel is r. 243 van Claudianus' *De Bello Gothico*:
'... een komeet, nooit aan de hemel gezien zonder rampzalige gevolgen ...'

Idem. I. in cons. Manli.[227]
Inde rubescentes ferali crine Cometæ.

[227]*Idem. I. in cons. Manli*: Claudianus schreef een *Panegyricus dictus Manlio Theodoro consuli*. We treffen de geciteerde regel echter aan in het gedicht *Magnes* (De magneet), r. 7. (Platnauer geeft *unde* i.p.v. *inde*.)
Vertaald:
'... de oorzaak van de bloedrood fonkelende kometen met hun dood en verderf zaaiende staart...'

Manil. lib. I.[229]
..... *Mutant qui scepta Cometæ*.

[229]*Manil. lib. I.*: Marcus Manilius (Ie eeuw n. Chr.) schreef een *Astronomica* in vijf boeken. Dit citaat was daarin onvindbaar, maar het lijkt sterk op '*... quae mutent sceptra cometæ...*', r. 708 uit Boek I van de *Thebais*, geschreven door Publius Papinius Statius (ca. 45-96 n. Chr.). In de vertaling van H. Heuvel:
'... van welk regerend vorstenhuis kometen den ondergang voorspellen ...'

Idem.[231]
Talia significant lucentes sæpe Cometæ,
[+]*Funera cum facibus veniunt, terrisque minantur*
Ardentes sine fine rogos.....
Quin & bella canunt, ignes, subitosque tumultus,
Et clandestinis surgentia fraudibus arma.

[231]*Idem.*: *Astronomica*, I, r. 892-897. In de vertaling van J. van Wageningen:
'Zulke rampen worden dikwijls door de flikkerende kometen aangekondigd. Met deze hemeltoortsen nadert de dood en bedreigt de aarde met een eindeloze reeks van brandstapels. [...] Ja zelfs verkonden de meteoren oorlog en plotselingen krijg en verraderlijken aanval...'
[+]B4v

Doch de Poëten en connen met soo schrickelicke woorden de Cometen niet beschreven hebben, ofte indien-men uytte Historien exempelen van de selve wil op gaen soucken, men sal bevinden

[240] dat de daet ende werckinghe der selver de aff-beeldinghe diemen by de Poëten

vint, veeltijts heeft beantwoort. Men ondervint[241-245] by de oude Schrijvers, dat onder het Rijck van Carel de seste, Coning van Vranckrijck, een schrickelicke Comete tot Constantinopelen is ghesien gheweest, waer op is ghevolgt de gheboorte
[245] van den valschen Propheet ende bedrieger Mahomet. Int westen

verthoonde haer een groote Comeet, ten tijde als Taburlan dien[246-247] grooten Tyran soo veel menschen om-brachte, dat hy mette hoofden der selver op den anderen gehoopt, een muyr, ende als een bolwerck dede op-maken. Daer wiert een grousame Comete ghesien,
[250] ten tijde als Bourbon Roomen plunderde, doch selffs daer[250] doot bleeff. Dan den tijdt soude veel te cort vallen, dese ende dierghelijcke[251] exempelen te verhalen, soo daer yemant begeerich is d'uytcomste ende werckinge der Cometen, ghelijck die in vele Historien bekent zijn, int breede ende by den anderen vergadert,
[255] te sien; die lese het Bouck van *Marcus Frythius*, Ghedruckt tot[255] Norenburgh, al-waer hyer van alderley slach ghenouch vinden sal. Behoudens dat onse tijdt selffs (ghelijck veel oude luyden noch[257] in memorie is) mede vry haer deel van Cometen ende haere werckinghe heeft ghehadt, ende onder andere is vermaert ende
[260] bekent de Comete ghesien in den jare 1577. waer op dadelick alle[260-261] dese lang-duyrige ende bloedige oorloghen zijn ghevolght.

Men vint onder-en-tusschen luyden die van ghevoelen zijn, dat de Cometen, die sy lieden segghen uyt natuyrlicke oorsaken voort te comen, niet met allen en souden bedieden, ende datmen[264] [+]

[246-247] *Taburlan dien grooten Tyran*: Timoer Lenk (1336-1405), Turks vorst die grote delen van Azië veroverde. Zijn doel daarbij was niet alleen gebiedsuitbreiding, maar ook verbreiding van het Mohammedaanse geloof.
[250] *Bourbon*: Karel van Bourbon (1490-1527) trok in 1527 op tegen Rome. Bij de bestorming van de stad sneuvelde hij zelf als een der eersten. Na de verovering gingen zijn Duitse huurlingen nogal te keer in de stad (de *Sacco di Roma*).
[251] *Dan*: maar
[255] *Marcus Frythius*: Marcus Frytschius publiceerde in 1555 te Neurenberg het boek *Catalogus prodigiorum atque ostentorum*, een inventarisatie van wonderen en voortekenen, waarin (naast merkwaardigheden als de geboorte van kinderen met vier voeten) veel kometen worden vermeld.
[257] *Behoudens*: dit nog afgezien van het feit
[260-261] *alle dese ... oorloghen*: waarschijnlijk wordt hier vooral de intensivering van de oorlog tegen Spanje bedoeld, voor de Nederlanden gemarkeerd door 1578 Unie van Atrecht, 1579 Unie van Utrecht, 1581 Acte van Verlatinge, etc.
[264] *niet met allen*: niemandal
[+] C1r

[265] daer op geen acht ter werelt behoort te nemen; brengende daer[265-266] toe by de plaetse Jeremiae 10. 2. *Ghy en sult der Heydenen wijse niet leeren, ende en sult u niet vreesen voor de teyckenen des hemels, als hen de Heydenen vreesen*. Dan uyt de selve plaetse en can niet besloten werden 't ghene sy lieden meenen, maer veel eer het teghendeel
[270] van dien; want eerstelick is te letten, dat den Propheet sprekende van Teykenen, ontwijffelick daer mede te kennen geeft dat de selve yet moeten beteeckenen; want andersins en soudent geen teykenen wesen: Ten anderen, en ghebiedt den Propheet niet datmen de teykenen niet achten en soude, maer datmen sich daer
[275] voor *niet vreesen* en soude, te weten *als hun de Heydenen vreesen*, 't welck niet anders te seggen en is, dan datmen sich soo niet ontsetten en moet int aensien van dusdanighe teyckenen, datmen sich mistrouwen soude aen de genadige beloften van den goeden God,

[265-266] *brengende ... Jeremiae 10.2.*: als argument gebruiken zij de Bijbelplaats Jeremia 10:2., 'Zo zegt de Here: Gewent u niet aan den weg der volken en schrikt niet voor de tekenen aan den hemel, omdat de volken daarvoor schrikken.' - Het is interessant om te zien hoe dezelfde Bijbelplaats in r. 39 gebruikt werd voor een vrijwel tegengestelde redenering.

toe-schrijvende alle toecomende swaricheden tot de cracht ende[279]
[280] de werckinghe der teykenen, als de beweghende oorsaken van de selve, maer veel eer datmen vast vertrouwen moet dat de Heere, als oock heerschende over de ghesterten, de teykenen der Waersegghers te niete can maken, 'tJs oock claer in Godes woort dat alle 'tgunt God aldaer gebiet, niet te vreesen dat al 'tselve[284-285]
[285] daeromme terstont veracht moet werden; als by exempel, God ghebiet de sijne de Castijdinge, ende van gelijcken de Overicheyt, die het lijff alleenlick verderven can, niet te vreesen; maer[287-289] even-wel wil hy datmense beyde ten hoochsten sal achten, ende gade slaen. Aen-gaende de bewijs-reden die van de natuyrlicke[289-295]
[290] oorsake der Cometen wert ghenomen, de selve en gaet mede niet vast, want schoon men het voor-brenghen der Cometen int gheheel de natuyrlicke oorsaken al wilde toe-schrijven ('t welck alsnoch niet claer ghenouch bewesen is) soo en soude daerom terstont niet volghen, dat de selve niet yet wes en soude beduyden,
[295] ofte aff-beelden. Den Reghen-boghe wert buyten twijffel door natuyrelicke oorsaken voort-ghebracht, even-wel nochtans isset een teyken des verbonts tusschen God ende alle levende gedierte, Genes. 9. 12. Andere meynen dat indien de Cometen eenighe[298] [+]cracht hadden, dat de werckinge van de selve dadelick, ende ter
[300] wijl sy staen ende ghesien werden, haer souden moeten openbaren: Want, segghense, sy en connen niet verstaen werden te wercken, alsse al vergaen ende te niete zijn. Dan die luyden bemercken de Cometen, als oorsaken van de swaricheden die na de selve volghen, 't welck ongheriemt is: alsoo de selve alleenlick[304]
[305] moeten ghenomen werden als voor-boden van Godes toecomende straffe, ende niet als off den geessel selfs uyt haren steert, als van haer oorsaecke, voort-quame; het welcke wy voor een[307] Godsalich ghevoelen houden. Wy nemen ende beschouwen dan de teghenwoordighe Comeet, ende dier-ghelijcke teyckenen, als
[310] waerschouwers van den ghenadighen God, die ons sijne straffe niet over den hals en placht te senden, dan naer duydelicke ende clare voor-vermaninghe van de selve, als gheensins ghelijck wesende sekeren quaden aert van honden, die bijten al-eer sy bassen, maer altijdt sijn voor-loopers ende boden vooren uyt
[315] sendende, ten eynde den wech des Heeren, immers door vreese van[315-316] de aen-staende straffe, recht soude mogen werden gemaeckt. Wat de Comete, boven

[279] *toecomende*: toekomstige

[284-285] *dat alle 'tgunt ... moet werden*: dat al wat God ons aldaar gebiedt niet te vrezen, daarom nog niet zonder meer door ons genegeerd mag worden

[287-289] *maer even-wel ... gade slaen*: Vgl. bijv. Romeinen 13:3; Spreuken 3:11 en Hebreeën 12:5-6.

[289-295] *Aen-gaende ... ofte aff-beelden*: wat betreft het argument dat zich baseert op het idee dat kometen natuurlijke oorzaken hebben: dit argument is evenmin geldig, want al zou men het ontstaan van kometen geheel en al willen toeschrijven aan natuurlijke oorzaken (wat vooralsnog niet afdoende bewezen is), dan nog zou daaruit niet zonder meer volgen dat ze niets betekenen of symboliseren.

[298] *Genes. 9.12.*: Genesis 9:12-13, 'En God zeide: Dit is het teken van het verbond, dat Ik geef tussen Mij en u en alle levende wezens, die bij u zijn, voor alle volgende geslachten: mijn boog stel Ik in de wolken, opdat die tot een teken zij van het verbond tussen Mij en de aarde.'

[+] C1v

[304] *alsoo*: aangezien

[307] *het welcke*: Bedoeld wordt: de opvatting dat kometen slechts voorboden zijn, en geen oorzaak.

[315-316] *ten eynde ... werden gemaeckt*: opdat de mens, door vrees voor de komende straf, terugkeert van zijn dwaalwegen. (Vgl. Johannes 1:23, 'Maakt recht den weg des Heren ...')

'tgene wy hier int gemeen geseyt hebben,[317] beduyden mach, houden wy alleen aen Gode, ende den genen die

[317] *boven 'tgene*: afgezien van dat wat

desenthalven eenighe bysondere openbaringhe van Gode mach
[320] hebben ontfangen, bekent te zijn. Want 'tis (ons bedunckens) treffelick ende eerbiedelick van *Ptholomeo* gheseyt, *Solos afflatos*[321] *numine particularia posse prædicere*, dat is, Alleene de gene die van Gode aen-gheblasen zijn, yet wes int bysonder, te connen voorsegghen. Ende daer op eyndigen wy Leser, dese onse
[325] Bedenckinghe, ende schencken u dit na-volgende ghedicht, tot een Nieuwe Iaer. Nemet ten goede, ende Vaert wel.

[321] *Ptholomeo*: Claudius Ptolemaeus (87-150 n. Chr.), Grieks astronoom, geograaf, wiskundige en muziektheoreticus. Auteur van o.a. de *Syntaxis Mathematica* een astronomisch werk, en de *Tetrabiblios*, een astrologisch handboek.

[+]Nievwe-Iaer-Gifte[+] Aen den Leser.

[+]C2r

[+]*NIEVWE-IAER-GIFTE*: nieuwjaarsgeschenk. In dit gedicht laat Cats, mogelijk in navolging van vroeg-Romeinse voorbeelden, het nieuwe jaar beginnen met de lente (vgl. september, oktober enz.: de *zevende, achtste* etc. maand).

Het Nieuwe Jaer is hier; het aertrijck gaet ontsluyten,[1]
De botten puylen uyt, de boomen sullen spruyten,[2]
Het cruyt, en veylich gras sal cruypen wijt en breet,[3]
De bloemkens sullen staen elck op sijn best gecleet.
Den tijt, den nieuwen tijt sal nieuwe jeught gaen bringen
Aen bergen, bosch, en dal, aen alderhande dingen:
Al wat daer henen lach, begraven in het stoff,[7]
Sal steken op het hooft, tot ciersel van den hoff.[8]
Den armen mensch alleen, met ouderdom bevangen,[9-20]
En can het oude vel niet uyt-doen, als de slangen,
Maer dat's een cleyne saeck; wy zijn noch boom, noch beest,
't Gunt in ons dient vernieut, dat is alleen den Geest.
Dit lijff is maer een romp: de ziel, van meerder weerden,[13]
Dient, in dit Nieuwe Jaer, ghetoghen uytter eerden:[14]
Waerom soud' onsen gheest sijn aff-ghesleten huyt
Niet connen legghen aff, soo wel als 't dorre cruyt?
O mensch! is alle dingh om uwen't wil gheschapen,
En wertet nu vernieut; sult ghy alleen staen gapen,[18]
En blijven, dat ghy waert? sal dan, ô lieve, sal
In u het Nieuwe Jaer vernieuwen niet met al?[20]
[+]*Merckt ghy niet, dach aen dach, dat door de nieuwe jaren*

[1]*ontsluyten*: zich ontsluiten
[2]*De botten puylen uyt*: de knoppen ontluiken
[3]*veylich*: welig tierend

[7]*daer henen*: terneer
[8]*Sal steken op het hooft*: zal het hoofd opheffen
[9-20]Vgl. bijv. Efeziërs 4:21-24, 'Gij toch hebt van Hem gehoord en zijt in Hem onderwezen, gelijk dit de waarheid is in Jezus, dat gij, wat uw vroegeren wandel betreft, den ouden mens aflegt, die ten verderve gaat, naar zijn misleidende begeerten, dat gij verjongd wordt door den geest van uw denken, en den nieuwen mens aandoet, die naar (den wil van) God geschapen is in waarachtige gerechtigheid en heiligheid.' Vgl. ook r. 33-34 van *Bedenckinghe*, het eerste gedicht van dit pamflet, en r. 14 van *Aenden Weerden... Philips Lansbergen*, het tweede lofdicht dat hierna is opgenomen.
[13]*romp*: omhulsel
[14]*ghetoghen uytter eerden*: uit de aarde getrokken, aan het aardse ontheven
[18]*gapen*: passief toekijken
[20]*niet met al*: niemendal
[+]C2v

Dit broose lijff verout, tot dat wij neder varen[22]
Jnt duyster van het graff, en treden op de baen[23]
Die al des weerelts Vleesch voor desen is ghegaen?[24]
Wanneer de gulde Son met hare snelle peerden[25]
Heeft al het jaer gherent rontsom den cloot der eerden,[26]
Soo dat des hemels loop ons brengt den cortsten dach,
Begint dan weer van nieus, en rent ghelijck se plach.[28]
Wanneer de gulde Son des avonts hare stralen
Heeft in den koelen schoot van Thetys laten dalen,[30]
Spant weer haer peerden in, en met het morghen-licht[31]
Verthoont ons wederom de glans van haer ghesicht.
't Gaet anders met den mensch; want als de dicke wolcken,
De swarte nacht des Doots omringt het hooft der volcken,

[22]*verout*: ouder wordt
[23]*treden op de baen*: de weg opgaan
[24]Vgl. bijv. 1 Petrus 1:24, 'Alle vlees is als gras en al zijn heerlijkheid als een bloem in het gras; het gras verdort en de bloem valt af...'
[25]*snelle peerden*: In de klassieke mythologie wordt de zonnegod Helios voorgesteld als wagenmenner die de zonnewagen rond de aarde voortjaagt.
[26]*den cloot der eerden*: de aardbol
[28]*van nieus*: opnieuw
[30]*Thetys*: In de klassieke mythologie is Thetis een van de Nereïden, de zeegodinnen.
[31]*Spant weer*: dan spant ze weer

Dan ister mè ghedaen. Eylaes! men sijgt ter neer,[35]
Men sinckt diep in der aert, en niemant keerter weer.
Men leeft, en sterft maer eens: de Doot is van de saken[37-38]
Daer feylen eens begaen, noyt weer sijn recht te maken:
Leert dan, u leven lang, leert doen, met vasten gront,[39]
Dat ghy u leven lang, maer een-mael doen en cont.
FJNJS.

[35]*mè*: mee

[37-38]*de Doot...recht te maken*: de dood behoort tot die zaken waarvoor geldt dat eenmaal gemaakte fouten niet meer goed te maken zijn

[39]*vasten gront*: in de zekerheid van het geloof. Vgl. bijv. Matthéüs 7:24-27, de vergelijking tussen de man die zijn huis op zand heeft gebouwd en de man die zijn huis op een rots bouwde.

Drie lofdichten op Philips Lansbergen

Afb. 6. Philips Lansbergen aan het werk met de door hem beschreven astronomische instrumenten.
UB Amsterdam, 723 E1[2]

Ghedicht ter eeren Den Eer-weerden, Hoogh-geleerden, ende Wijt-beroemden *D.*[+] *Philips van Lansberge*, Des selffs Bouck van 'tghebruyck des *Astronomischen ende Geometrischen QVADRANTS.*[+]

[+]*D.*: Dominus

[+]*QVADRANTS*: De kwadrant was in astronomie en landmeetkunde een veel gebruikt instrument om hoeken te meten.

VErnuftich menschen breyn, by Godes hant geschapen[1-24]
Niet om, ghelijck een swijn, hier eeckels op te rapen;
Maer hooger van bedrijff, en beter dingen weert,[3]
Verheff dijn elen geest; wat hangdy naer der eert?[4]
Het onbesuysde vee gaet met den hals gheboghen,[5]
Gaet wroeten in het slick. Ghy, hooger op-getoghen,[6]
Siet voor u reghel-recht, siet voor u ooghen staen
Des daeghs de gulde Son, des nachts de zilvre Maen.
Het sorghelijcke gout, een wens van alle volcken,[9]
Schuylt verre van het licht in onder-aertsche kolcken
Met schrick en slick bedeckt, versegelt in de nacht,[11]
Waer onder menich mensch van ramp en damp versmacht.
De Son in teghen-deel, en al de groote lichten[13]
Doen haren vasten loop, recht boven ons ghesichten;
Daer wert des menschen geest van Gode toe gheverght,[15-16]
Dewijl hy 't een ontdeckt, en 't ander ons verberght.
Ghy siet van alle cant, ghy siet den hemel open,[17]

[1-24]Net als in de *Naerder op-merckinge* in het voorgaande pamflet vinden we ook hier weer de tegenstelling tussen mens en dier, en die tussen aards en hemels goud of zilver.
[1]*VErnuftich*: met verstand begiftigd
[3]*Maer hooger van bedrijf*: maar meer hoogstaand in zijn activiteiten
[4]*elen*: edele
wat hangdy: waarom neigt u
[5]*onbesuysde*: niet met verstand begiftigd, rede-loze
[6]*hooger op-getoghen*: in hogere sferen levend
[9]*sorghelijcke*: zorgen-brengende
[11]*schrick*: verschrikkingen
nacht: duisternis
[13]*lichten*: planeten
[15-16]*Daer wert... ons verberght*: dáárop wordt door God de aandacht van de mens gericht, en wel doordat hij het ene (nl. de zon en de andere hemellichamen) openlijk aan ons toont, terwijl hij het andere (nl. het 'sorghelijcke gout') voor ons verbergt
[17]*Ghy siet van alle cant*: gij kunt vrijelijk om u heen zien

Dat is u rechte wit, daer zijdy toe gheropen;[18]
Want soo ghy door de cunst dit wonder cont verstaen,[19]
Ghy sult, met grooter lust, tot uwen Schepper gaen.
Wel aen dan, edel Dier, van hoogher geest gedreven,
Ghebruyckt dit hant-ghetuych in desen bouck beschreven,[22]
En als ghy metter daet de vruchten hebt ghesmaeckt,
Gheef prijs, soo't u betaemt, aen die het heeft ghemaeckt.[24]
LANSBERGE, *diep verstant*, Hipparche *deser eeuwen*,[25]

[18]*u rechte wit*: uw werkelijke doel. (Niet alleen de zichtbare hemel als 'doelwit' van onze blikken, maar ook de onzichtbare, als doel waarnaar de mens moet streven.)
[19]*cunst*: kennis en kunde
[22]*hant-ghetuych*: instrument, apparaat
[24]*aen die het heeft ghemaeckt*: aan degene die het (boek) heeft geschreven
[25]*Hipparche*: Hipparchus (ca. 190-125 v. Chr.), Grieks astronoom. Zijn werk zou een grote invloed uitoefenen op dat van Ptolemaeus.

O licht van onse cust, en Thales *van de* Zeeuwen[26]
Die met een hooghen geest tot aen de sterren rijst,
En God hier in sijn woort, en in den hemel wijst:[28]
Die door dit eyghen tuych cont op het nauste weten[29]
Hoe dat, en Son, en Maen, en 't Aertrijck is te meten,
Soo dat door u vernuft een yder lichaem staet
Beschreven na de cunst juyst op sijn eyghen maet[32]
LANSBERGE, *weerde vrient, die met een soet vermaken*
Ons van der aerden leyt, en doet den hemel raken,
Men prijs' off laeck u werck, men spreeck' off swijghe stil,
Men acht' u cloucke vont ghelijck de Fame wil,[36]
Ghy dient, hoe dattet gae, van my te zijn ghepresen;
Want na ghy dijne cunst en gunst my hebt bewesen,
Soo voelick metter daet dat ick des Heeren werck
Met gants een ander oogh, als eerst-mael, over-merck:[40]
Want t'elcken als de Slaep van my is wech ghevlogen
Heff ick mijn ooghen op, en werde dan bewoghen
Aldus te roupen uyt: ô glans, ô hellen schijn,
Hoe groot, ô groot ghebouw, moet uwen Schepper zijn!

[26]*licht*: te denken valt zowel aan de betekenis ‘ster’ als aan ‘hooggeleerde’.
Thales: Thales van Milete (ca. 624 - ca. 545 v. Chr.), Grieks wijsgeer, wiskundige en astronoom.
[28]*En God... wijst*: en die ons God weet te tonen, zowel hier (op aarde) in zijn woord, als in de hemel (dus in Gods werken); Lansbergen was zowel predikant als astronoom.
[29]*dit eyghen tuych*: dit instrument
op het nauste: zeer nauwkeurig
[32]*juyst op sijn eyghen maet*: precies op zijn eigen positie
[36]*u cloucke vont*: uw knappe ontdekkingen
ghelijck de Fame wil: al naar Fama (de godin van de roem, de reputatie) het wil
[40]*over-merck*: bezie

Aenden Weerden, Eerweerden ende Hoogh-geleerden D.[+] Philips Lansbergen Op zijn Boeck van't gebruyck des *Astrolabivms*[+]

[+]D.: Dominus

[+]*ASTROLABIVMS*: Het astrolabium, een der oudste astronomische instrumenten, werd gebruikt voor het bepalen van hoogte en positie van hemellichamen. Daarmee kon de waarnemer betrekkelijk eenvoudig de plaatselijke tijd en de geografische breedte bepalen.

GHeluckich is de mensch, die opter aerden leeft
En des al niet te min tot inden hemel sweeft;
Gheluckich is de mensch die, schoon met vlees omvanghen,[3]
En blijft noch aen het vlees noch aen de weerelt hanghen.
Gheluckich is de mensch die in dit jammer-dal[5]
Ghevoelt wat eens de mensch hier namaels wesen sal.
Wat ligghen wy ghestaegh hier in het stoff en woelen,[7]
En soucken onsen troost in dese laghe poelen?
De ziel, die niet en sterft, en can niet stille staen,
En can niet zijn vernoeght, met dinghen die vergaen.
Wel op dan, mijn Ghemoet, soeckt elders u vermaken[11]
En stelt my nimmermeer u troost in aertsche saken,
Maer gaet in teghendeel en brengh u gantsche kracht[13]
Tot u vernieuden gheest, die op den hemel wacht:[14]
Gaet met een innigh hert gheduerigh overmercken[15]
Gaet weeght met alle vlijt des Heeren wonder wercken,[16]
Prent die, mijn weerste deel, prent die in u ghemoet,
En stijght gheduerich op, tot aen het hoochste goet.[18]
Wie nae den hemel tracht, moet vanden hemel spreken,[19]
Moet nae den hemel gaen, jae door den hemel breken,
Moet stijghen met den gheest soo verr' hy jmmer kan
Daer noyt en is ghegaen het oogh van eenigh man.
Lansberghe, *lieve vrient, dit hebt ghy waerghenomen*,
Dit hebt ghy metter daet nu langhe nae ghekomen;
Jck sie ô weerde Man, ick, die u langhe ken,
Den hemel in u siel, den hemel in u pen:
V wesen, u bedrijff, u schriften, u ghedachten,[27]
Die leeren alghelijck ons nae den hemel trachten:[28]

[3]*schoon met vlees omvanghen*: hoewel met vlees omhuld (in de bijbelse zin van: aards, zondig, vergankelijk)

[5]*dit jammer-dal*: dit aardse tranendal

[7]*woelen*: najagen van aardse, ijdele dingen

[11]*Ghemoet*: geest (hier voorgesteld als een persoon die op zijn beurt weer een 'ghemoet' bezit, vgl. r. 17)

[13]*Maer gaet... kracht*: maar richt daarentegen al uw kracht

[14]*vernieuden*: Vgl. r. 33-34 van *Bedenckinghe*, het eerste gedicht van het pamflet, en r. 12-20 van *Nieuwe-Iaer-Gifte*, het laatste gedicht daarvan.

[15]*Gaet... overmercken*: bezie voortdurend met een vroom hart

[16]*Gaet weeght*: overweeg *wonder*: wonderbare

[18]*het hoochste goet*: het hoogste goede

[19]*tracht*: streeft

[27]*V wesen, u bedrijff*: uw aard, uw arbeid

[28]*alghelijck*: alle evenzeer

Dit is u gantsche wit, u eenigh oogh-ghemerck;[29]
Ten goeden vande Staet, ten goede vande Kerck.
Dit boek is mijn ghetuygh, een boeck van grooter weerden,
Het toont ons inder daet den hemel op der Eerden.

[29]*wit*: doelwit
oogh-ghemerck: oogmerk

Aenden weet-gierigen leser Op de Bedenckinghen[+] *Vanden Weerden Eerweerden ende Wijt-vermaerden* D.D.[+] Philips Lansberge,

[+]*Bedenckinghen*: beschouwingen
[+]*D.D.*: Dominus Doctus

Op den Daghelijckschen ende Iaerlijckschen loop vanden Aerdt-cloot; misgaders op de ware af-beeldinghe des sienelijcken[+] Hemels.

[+]*sienelijcken*: zichtbare

AL wie daer is gheneyght tot wonderbare saken,[1]
Die vander Aerden gaen en tot den Hemel naken,[2]
Die lese desen Bouck, die lese met verstant
Wat hier een weerdigh Man schenckt aen het Vader-landt:
Siet! dat schier overal voor desen was verholen,
En daer in heden noch de kloeckste sinnen dolen,[6]
Dat wort u nu ter tijt als in een open velt,
Dat wort u nu ter tijt als voor het oogh ghestelt:
Het wonder groot beslagh, daer in de gulde stralen[9]
Van Maen en vande Son, daer in de Sterren dwalen,[10]
Het onghemeten vlack daer vaste lichten staen,
Dat wort in desen Bouck de menschen opghedaen.[12]
Wy sien het, lieve Vrient, ghy wilt ons gaen begheven[13]
Wy sien u metten gheest ghedurigh hoogher sweven,
Wy sien dat u voortaen geen Aerde meer en smaeckt,[15]
Maer dat uw' snelle pen tot aenden Hemel raeckt:
Wat sal ick t'uwer eer, wat kan ick vorder schrijven?[17]
Ick segghe maer een woort, en laet de reste blijven;[18]
Twee Hemels en haer loop stelt ghy ten vollen toon,[19-20]
De Derde, weerde Man, die sy voor uwen loon.

[1]*is gheneyght*: zich aangetrokken voelt
[2]*Die vander ... naken*: die boven de aarde (het aardse) uitgaan en de hemel (het hemelse) benaderen
[6]*de kloeckste sinnen*: de knapste lieden
[9]*het wonder groot beslagh*: de wonderbaarlijk grote ruimte
[10]*de Sterren*: de planeten, hier in onderscheiding van de ‘vaste’ sterren in r. 11
[12]*opghedaen*: geopend, onthuld
[13]*begheven*: verlaten, in de steek laten
[15]*dat u voortaen ... smaeckt*: dat u zich niet meer tot de aarde voelt aangetrokken
[17]*vorder*: verder
[18]*Ick segghe maer een woort*: ik wil nog slechts één ding zeggen
[19-20]*Twee Hemels ... De Derde*: Lansbergen zelf maakt in zijn boek een dergelijke driedeling. Aarde, zon, maan en planeten horen in het ‘wonder groot beslagh’ uit r. 9, de eerste hemel; de tweede hemel is die waarin de vaste sterren staan (het ‘onghemeten vlack’ uit r. 11), terwijl de derde hemel Gods hemel is in de zin van de wens uit r. 20, dat Lansbergen in de hemel moge komen.

Literatuur

G. van Alphen, *Catalogus der pamfletten van de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen 1542-1853*, etc. Groningen 1944.
H. Bächtold-Stäubli (red.), *Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens*, V, Berlin/Leipzig 1932-1933.
G. Baudartius, *Memoryen ofte cort verhaal der gedenck-weerdichste so kercklicke als werltlicke gheschiedenissen*, etc. Arnhem (Ian Iansz) 1624. (UB Amsterdam sign. 402 D 16.)
Biblia: dat is, De Gantsche Heylighe Schrift, grondelick ende trouwelick verduydtscht, etc. Embden, 1562. (UB Amsterdam, sign. 244 A 13.)
B. Bekker, *Ondersoek van de betekeninge der Kometen*, etc. Leeuwarden (Hero Nauta) 1683.
D. ten Berge, *De hooggeleerde en zoetvloeiende dichter Jacob Cats*. 's Gravenhage 1979.
D.J.M. ten Berge, 'Jacob Cats als Renaissancistisch dichter'. *De Nieuwe Taalgids*, 69 (1976), 2 (maart), pp. 111-117.
W.I. Blaeu, *Tweevoudigh onderwiis van de hemelsche en aerdsche globen*, etc. Amsterdam (W. Blaeu) 1634. (UB Leiden sign. 2009 F 16^3.)
G. Brandt, *Historie der Reformatie, en andere kerkelijke geschiedenissen*, etc., II. Amsterdam (Jan Rieuwertsz., Hendrik en Dirk Boom) 1674.
J.C. Brandt en R.D. Chapman, *Introduction to comets*. Cambridge etc. 1981.
J. Broekema, *Catalogus van de pamfletten, tractaten enz. aanwezig in de provinciale bibliotheek van Zeeland*, I. Middelburg 1892.
P.L. Brown, *Comets, meteorites and men*. London 1973.
J. Bulwer, *Chirologia or the naturall language of the hand*, etc. London 1644. (In fotocopie UB Amsterdam, sign. 2552 F 24.)
Bijbel. Vertaling in opdracht van het Nederlandsch Bijbelgenootschap bewerkt door de daartoe benoemde commissies. Amsterdam 1963.
N. Calder, *The comet is coming. The feverish legacy of mr. Halley*. Harmondsworth, Middlesex 1982.
J. Calvin, *Avertissement contre l'astrologie* (ed. A. Angliviel). Paris 1962.
J. Cats, *Aenmerckinghe op de tegenwoordige steert-sterre*, etc. Zie voor de geraadpleegde exemplaren de verantwoording van de tekst.
J. Cats, *Alle de werken van Jakob Cats* (ed. R. Feith), I. Amsterdam 1790.
Cicero, *De divinatione* (ed. W.A. Falconer). London/Cambridge (Mass.) 1964.
Cicero, *De natura deorum* (ed. H. Rackham). London/Cambridge (Mass.) 1951.
S. Clark, *The Elizabethan pamphleteers. Popular moralistic Pamphlets 1580-1640*. London 1983.

Claudianus, *Carminum minorum corpusculum*. In [verz. werk] ed. M. Platnauer, II. Cambridge (Mass.) 1956.
Claudianus, *De bello Gothico*. In [verz. werk] ed. M. Platnauer, I. Cambridge (Mass.) 1956.
Claudianus, *De raptu Proserpinae*. In [verz. werk] ed. M. Platnauer, II. Cambridge (Mass.) 1956.
Claudianus, *Panegyricus dictus Manlio Theodoro Consuli*. In [verz. werk] ed. M. Platnauer, I. Cambridge (Mass.) 1956.
Codex Iustinianus (Corpus Iuris Civilis II) ed. P. Krueger. Berlin 1954.
Corte beschrijvinghe ende Aff-beeldinghe des seer grooten ende schrickelijcken Comeets, etc. Leiden (Jacob Marcus) 1619. (Knuttel 3005.)
Van Dale. Groot Woordenboek der Nederlandsche Taal. IIe herz. druk, Utrecht/Antwerpen 1984.
A. Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*. Assen 1974.
A. Th. van Deursen, *Hel en hemel*. Assen 1980 (*Het kopergeld van de Gouden Eeuw*, IV).
A. Th. van Deursen, *Volkskultuur*. Assen/Amsterdam 1978 (*Het kopergeld van de Gouden Eeuw*, II).
Deux-Aes-Bijbel: zie *Biblia*.
S. Drake en C.D. O'Malley, *The controversy on the comets of 1618*. Philadelphia 1960.
E.J. Dijksterhuis, *De mechanisering van het wereldbeeld*. Amsterdam 1975[2].
Encyclopedie van Zeeland. Middelburg (Kon. Zeeuws Genootschap der Wetensch.) 1982-1984.
G.A. van Es, 'Jacob Cats. Van Zeeland over Dordrecht naar Den Haag', in: F. Baur e.a. (red.), *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden*, IV. 's Hertogenbosch/Brussel, z.j., pp. 65-114.
S. Fontanus, *Bediedenisse vande nieuwe Comete ofte sterre metten steerte*, etc. 's Gravenhage (Aert Meuris) 1619. (Knuttel 2801).
S. Fontanus, *Die groote Practica ofte prognosticatie op het Jaer nae de gheboorte onses Heeren ende salichmakers Jesu Christi 1619*, etc. Amsterdam (Broer Jansz.) 1619. (UB Amsterdam sign. O 66-51 [Knuttel 3006].)
D. Franken Dz., *Adriaen van de Venne*. Amsterdam/Paris 1878.
W. Frijhoff, 'Prophétie et société dans les Provinces-Unies aux XVIIe et XVIIIe siècles', in: M.S. Dupont-Bouchot, W. Frijhoff en R. Muchembled, *Prophètes et sorciers dans les Pays-Bas. XVIe-XVIIIe siècle*. Paris 1978.
M. Frytschius, *Catalogus prodigiorum atque ostentorum*, etc. Noribergae 1555. (UB Amsterdam sign. 483 G 1.)
Gellius: *The Attic nights of Aulus Gellius* (ed. J.C. Rolfe), III. London/New York 1928.
H. Gerlach, 'Het bestand in de Noordelijke Nederlanden 1609-1621', in:

Algemene Geschiedenis der Nederlanden, VI. Haarlem 1974, pp. 298-314.
O. Giraldo, 'Van pamflet en traktaat tot vlugschrift: een oud probleem opnieuw belicht'. *Handelingen van het 26e Vlaams Filologencongres*, 1967, pp. 536-546.
K. Goossens, *Al in dit Soete Nieuwe-Jaer. Het leven van het nieuwjaarslied*. Amsterdam 1942.
E.K. Grootes, *Literatuur-historie en Cats' visie op de jeugd*. Oratie U.v.A., Groningen 1980.
C.D. Hellman, *The comet of 1577. Its place in the history of astronomy*. New York 1944.
H. van der Hoeven, 'Verzamelaars en pamfletten', inl. bij W.P.C. Knuttel, *Catalogus*, etc, I. (reprint Utrecht 1978), pp. V-XXIII.
R. Hooykaas, *Religion and the rise of modern science*. Edinburgh/London 1972.
R. Hooykaas, 'The reception of Copernicanism in England and the Netherlands', in: *The Anglo-Dutch contribution to the civilization of early modern society*. Oxford 1976, pp. 33-44.
W.C.M. de Jonge van Ellemeet, *Museum Catsianum*. 2e verm. dr., 's Gravenhage 1887.
W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, etc., I. 's Gravenhage 1889.
Ph. Lansbergen. *Bedenckinghen, op den daghelijckschen, ende iaerlijckschen loop vanden Aerdt-cloot*, etc. Middelburg (Zacharias Roman) 1629. (UB Amsterdam sign. 724 E 12.)
Ph. Lansbergen, *Verclaringhe van 't ghebruyck des astronomischen ende geometrischen Quadrants*. Middelburg (Zacharias Roman) 1628 (titeluitg. van eerste druk, Middelburg, Hans van der Hellen, 1620). (UB Leiden sign. 2009 F 16^2.)
Ph. Lansbergen, *Verclaringhe vande platte sphaere van Ptolemaeus anders Astrolabium genaemt*. Middelburg (Zacharias Rooman) 1628. (UB Amsterdam sign. 723 E 1^2.)
A.O. Lovejoy, *The great chain of being. A study of the history of an idea*. Cambridge (Mass.)/London, 1978^{14}.
Lucanus, *Pharsalia*, in [verz. werk] ed. J.D. Duff. Cambridge (Mass.)/London 1978^{14}.
B. Luger, 'Gezicht en vergezicht. Perspectiefproblemen in het beeld van de zeventiende en negentiende eeuw', *De Negentiende Eeuw*, IX (1985), 3 (okt.) pp. 131-144.
Manilius, *Astronomica* (vert. J. van Wageningen). Leiden 1914.
Manilius, *Astronomica* (ed. J. van Wageningen). Leiden 1915.
P.J. Meertens, *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw*. Amsterdam 1943.
P. Minderaa (red.), *Aandacht voor Cats bij zijn 300-ste sterfdag*. Zwolle 1962.

O W. Mönnich en M. van der Plas, *Het woord in beeld. Vijf eeuwen Bijbel in het dagelijkse leven*. Baarn 1977.
N. Mulerius, *Hemelsche Trompet Morgenwecker, ofte Comeet met een Langèbaert*, etc. Groningen (Hans Sas) 1618. (Knuttel 2799.)
F. Muller, *De Nederlandsche Geschiedenis in platen*, I. Amsterdam 18Ó3-1870.
B. Nicolai, *Verhlaringhe om yegelijcken te adverteeren van de dreyghementen Godts*, etc. Amsterdam (Broer Jansz) 1618. (Knuttel 2800.)
W. Nijenhuis, 'De publieke kerk, veelkleurig en verdeeld, bevoorrecht en onvrij', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, VI. Haarlem 1974, pp. 325-343.
J.W. Omloo, 'Komeetverschijningen', *Historia. Maandschrift voor Geschiedenis en Kunstgeschiedenis*, VII (1941), pp. 235-237.
Pauly-Wissowa: *Paulys Real-Encyclop'ddie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung begonnen von G. Wissowa*, etc. Stuttgart 1893-1972.
A. Pannekoek, *De groei van ons wereldbeeld. Een geschiedenis van de sterrenkunde*. Amsterdam *etc.* 1951.
L.D. Petit, *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten*, etc, I. 's Gravenhage 1882.
A.T. Reitsma, 'Hoe men in het jaar 1618 over kometen dacht en schreef, *etc. Album der'Ndtuur*, Groningen 1859, pp. 161-184.
H.C. Rogge, *Bibliotheek der Remonstrantsche geschriften*. Amsterdam 1863.
C A. Ronan, *Discovering the universe. A history of astronomy*. New York 1971.
G.D.J. Schotel, *Vaderlandsche volksboeken en volkssprookjes van de vroegste tijden tot het einde der i8e eeuw*, I. Haarlem 1874.
Seneca, *De otio*. Ned. vert. in: C. Verhoeven (red.), *Vragen en antwoorden*. Baarn 1983, pp. 218-226.
Seneca, *Naturales Quaestiones* (ed. T.H. Corcoran). London/Cambridge (Mass.) 1971.
Seneca, *Octavia*. In: *Tragedies II* (ed. FJ. Miller). London/Cambridge (Mass.) 1978.
Silius Italicus, *Punica* (ed. J.D. Duff), I en VIII. London/Cambridge (Mass.) 1949.
A.C.J. Snijders, *De komeet van Halley en het vergaan der wereld*. Amsterdam z.j. (1910).
J.F. van Someren, *Pamfletten niet voorkomende in afzonderlijk gedrukte catalogi der verzamelingen*, etc. Utrecht 1915.
Statius, *'Tfiebais* (ed. H. Heuvel). Zutphen 1932.
F.A. Stoett, *Nederlandse spreekivoorden en gezegden*, etc. 9e geh. herz, en zeer verm. dr. bewerkt door C. Kruyskamp, Zutphen z.j.
K. Thomas, *Religion and the decline of magie. Studies inpopular beliefs in sixteenth- and seventeénth-century England*. Harmondsworth, Middlesex 1982.
P.A. Tiele, *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten*, etc. I. Amsterdam 1858.
J.M. van Tilburg, 'Onze voorouders bestudeeren den hemel', *Haagsch Maand-*

blad XXXVIII (juli-dec. 1942), pp. 391-399-
E.M.W. Tillyard, *The Elizabethan world picture*. London 1943.
I. Velsius, *Prognosticatie van die nieuwe ende seer schrickelijcke Comeet ofte Harige Ster anno 1618*, etc. Leeuwarden (Barent Arents) 1618. (Knuttel 2802.)
P.E.L. Verkuyl, 'Sterren-konst-licht bij Huygens-lectuur', *De Nieuwe Taalgids* LVIII (1965), PP- 234-243-
Vier eeuwen Jacob Cats. Catalogus van een tentoonstelling, Brouwershaven/Middelburg 1977.
'Visies op Jacob Cats en zijn tijd', *Bulletin van de werkgr. historie en archeologie van het Kon. Zeeuws Genootschap der Wetensch.*, XXVIII. Middelburg 1978.
P.G. Witsen Geysbeek, *Geruststelling voor minkundigen, zakelijk zamengetrokken uit het onderzoek over de kometen van Balthasar Bekker*, etc. Amsterdam 1832.
Woordenboek der Nederlandsche Taal. Bew. door M. de Vries, L.A. te Winkel e.a. 's Gravenhage enz. 1882-...
J.K. van der Wulp, *Catalogus van de tractaten, pamfletten enz. over de geschiedenis van Nederland*, etc, I. Amsterdam 1866.
Zeeusche Nachtegael, ende des selfs dryderleygesang, etc. Middelburg (Ian Pieterss vande Verme) 1623. Facsimile-editie (red. P.J. Verkruijsse en PJ. Meertens), Middelburg 1982..